

о л с о р о к а

сашко батир

Яскринки срібні — на дорогу
Рипить дорога — білий сніг
Нас двоє.

Ми йдемо у ногу,
Та ще за нами безліч ніг.
До станції лишилось мало;
Ну ще кілометр,
та не більш!

Вже перед нас пройшло чимало,
І все звияжці в боротьбі.
Ми не останні... Перебором!..

Боротися навчилися ми.
Хоч народилися у горі,
Та стали нині вже людьми.
Він не батир, —
Він просто ще хлопчина.
Батир йому —

від прадіда, від батька, —
Він змалку ріс, як старчення під
тином,

Та зараз це для нього тільки байка.
Колись мені, — він згадує нервово, —
Зазнати щастя довелося у місті:
Потрапив я в кубельце малинове,
А потім

опинився під захистом юриста...
Та спогадів старе, либонь, тепер не
варте:

Ракляча давнина!..

Це тільки чорна казка!
Я вже не граю, як колись, у карти
І не ходжу ночами на попаски.
Мене тепер ваблять інші справи, —
Хоч я вже й робітник у соняшному
цесі,

І праця робаря для мене —
не забава, —

Та я... маненька гайка у процесі
Я хочу вже давно учитись в інсти-
туті.

Бо бути робарем —
цього мені замало:
Прожити все життя

Сашком лишé розкутим, —
Це значить не добить старого
капіталу.

Хоч, правда,
може це для мене і не вміру, —
Но мушу ж я подбать і про сиріт-
дівчаток, —

Та знаю я, що нам „чужинці“,
інженіри
Коштують іноді великої оплати...

.....
Він не батир —

він просто ще дитина,
І в соняшнім цеху
він тільки ще Сашко,

Та, вірте,
і в Сашку прокинулась
людина

Й „чужинцеві“ він дасть ще не одно
очко...

.....
Яскринки срібні — на дорогу,
Рипить дорога —
білий сніг.

Нас двоє.
Ми йдемо у ногу.
Але за нами безліч ніг.

п е т р о п а н ч

право на смерть

Р о м а н

частина перша

deutschland, deutschland über alles

На світанку землянка здригнулась від вибухів. Ліжко, на якому спав Гордій Байда, затрусилось і він прокинувся. Охоплений тривогою Гордій Байда почав прислухатися. Останній раз червоногвардійці протягли батарею через Калинівку ще по болоту. Вони йшли назустріч німцям і гайдамакам, які наступали з Катеринослава. Червоногвардійців було зовсім мало. Зодягнені кожен на свій смак, обідрані і заболочені, з рушницями в руках, вони скорше нагадували артіль копачів, ніж війсьکو, здатне боротися з регулярною армією. Колишній унтер-офіцер царської служби Гордій Байда не міг дивитися спокійно на таке безладдя і коли Клим, його старший син, заявив, що йде на підмогу більшовикам, не захотів навіть слухати.

— Життя тобі надоло? Сиди й не рипайся.

— Німці прийдуть, так і ви не всидите.

Байда не любив, щоб йому перечили діти. Він їх привчив ще змалку до послуху. Але Клим мав уже власний розум і кулаки не менші за батькові. Сказавши, що надумав, став готуватися.

— Сорочку б мені чисту, мамо.

Затуркана мати, висхла на роботі, знала чоловіків норов, благально подивилася на сина.

— Не ходи бо, Климе, послухайся батька. Там же й сорочки нікому буде випрати.

Батько був певний своєї сили.

— Куди там він піде!

— До червоної гвардії, тату, — пояснив простодушний Ілько, менший син. У нього від заздристи палахкотіли очі.

— І ти б може пішов, — кліпнув на нього батько. — Розпскудили народ. Тільки б байдики бити.

Клим закинув за плечі рушницю на мотузці й надів шапку.

— Так ви сорочки не дасте, мамо? Ну, якось і так обійдусь.

Мати заплакала в сухі долоні й почовгала до скрині.

— Ти чув, що я тобі сказав,— запитав Байда, злою кро'ю наливаючись.

— Чув, тату, і вам треба почути: революцію хочуть задушити.

— А ти що, комісар? Роздягайся! — І він сіпнув його за рукав.

Клим мав батькову вдачу і враз почервонів густіше за батька. Блискаючи очима, вони стали груди проти грудей, готові один знищити непокірного сина, а другий постояти за себе. Від напруження у кожного заграли м'язи і в кожного нап'ялися жили на шиї. Із широких грудей повітря вилітало з шумом цілими снопами білої пари.

Таким Клима батько ще не бачив ніколи і мимоволі відступився. Його вразив цей опір. Два роки він працював у забої поруч з сином і добре вивчив його силу. Оскаженілий з думки, що він уже поступається перед дітьми, Гордій Байда зціпив кулаки, схожі на довбні, і кинувся на сина. Клим нахилив уперед голову,— в таку позустає роздратований бугай, схопив, мов у общеньки, в свої широкі лапи батькові кулаки й одкинув їх од себе, як одкидав грудки вугілля із врубів.

— Не чіпайте мене, тату!

Ілько, кволий і блідий, з гострими плечима бігав по маненькій кімнаті й переляканим голосом кричав:

— Перестаньте, перестаньте!

— Не чіпайте, кажу. Краще нехай буржуї спробують моїх кулаків.

Гордій Байда, ніби вжалений в саме серце, з очима, що вже вилізли з орбіт, схопив із стіни обушок. Клим зняв з плеча рушницю і в обидві руки взяв її за цівку. Мати трусилась біля дверей, побачивши обушок уже в руках, вона скрикнула і з сорочкою впала між ними на коліна. Ілько роззявив рот, мабуть, щоб ще раз крикнути — перестаньте, і так прикипів до землі.

— Так для тебе революція дорожча за батька?

І Гордій Байда замахнувся обушком з такою силою, ніби перед ним був не син, а камінна скеля.

Клим втяг у плечі голову. Він був біліший за стінку, тільки очі пламеніли кривавим вогнем. В одну мить він теж розмахнувся рушницею і обушок із батькових рук упав на долівку.

Гордій Байда безсило опустив руки.

— Убивай тепер батька. Ну, вбивай!

Клим тяжко дихаючи, оглянув потрощену об обушок рушницю.

— Шкоди тільки нарobili. Прощайте. — Нахилився, поцілував у сиву голову матір, кинув до брата: „Допомагай

батькам, а коли треба буде, то й більшовикам" — і вийшов із хати.

Того ж вечора калинівський загін червоної гвардії покинув шахту. Коли від ревкому покотилася остання підвода, а з нею і перший голова ревкому Хведір Гливкий, враз у виселку стало тихо, так, ніби з глухої станції відійшов на фронт ешелюон, покинувши заплаканих жінок і верескливих дітей. Кожен випровадив коли не батька, то сина, чи коханого і не всі були певні, що знову колись побачаться. Нарешті затих тривожний гомін, спорожнів майдан, а у вечірніх присмерках, оповитих бузковим серпанком, з'явилися окремі постаті, що в присутності гвардії почували себе, як собака на човні. Вони намагалися ще не показувати свого настрою, хоч уже й не крилися з ним. Настрій проступав у них навіть у тому, як ступали їхні ноги, ледь не танцюючи, як шахтарки враз обернулись у чистенькі піджачки і тужурки, що вже з півроку чекали на таку нагоду.

Разом з виселком заспокоївся й Гордій Байда. Лють на сина він переніс на всю червону гвардію і коли в степу розтанула остання постать гвардійця, Гордій Байда зідхнув так, ніби нарешті позбувся хорого зуба. І щоб виправдати таке до них ставлення, бо ж разом із загоном пішли його друзі й товариші, він почав пригадувати, як непоштиво гвардійці поводити себе в Калинівці. В квартирах інженерів, шукаючи зброї, вони не скидали шапок, взивали їх кровопивцями, а десятників — посіпаками. І то на мітингах, прилюдно, перед усіма шахтарями. Над виробництвом призначили контроль і довели директора Едуарда Едуардовича до того, що той мав утікати вночі. Бо ж він був хазяїн і не міг погодитися, що якісь шахтарі лічили прибутки. Коли б у ревкомі верховодив хтось сторонній, може б це менше дратувало його, Гордія Байду, старого шахтаря. Ато — Хведір Гливкий, слюсар, якого він знав ще змалку. Батько теж був слюсар, здається, й дід працював на шахті. А тепер він хотів усім верховодити.

— Ніби не було розумніших за нього, — і подумав про себе. — Хіба він колись не переховував проклямацій, не робили в нього трусу? Більшовиків він, правда, не любить: програма у них нахальна — усе зразу хочуть. А він думає, що краще — тихше ідеш, дальше будеш.

Для охорони ладу на шахті червоногвардійці залишили три берданки. Усі три рушниці були хоч і з достатньою кількістю набоїв, але без затворів. Шахова адміністрація відчувши знову себе повноправними хазяями, взялася нести охорону. На світ з'явилися револьвери, навіть новенькі рушниці, хоч од ревкому в свій час був гострий наказ здати зброю.

На Собачівці під блідим місяцем шахтарі не розходилися до пізньої ночі. Вони вже чули про ставлення німців до ро-

бітників і з тривогою чекали на завтрішній день. Ніби, щоб підтримати в них дух бадьорости, о півночі на виселок знов прискакав червоногвардійський роз'їзд.

— Не було ще контри, німців, не було?

— Не було.

Роз'їзд виїхав за виселок, покрутився під місяцем у полі і знову через Калинівку поскакав на схід. Охорона ладу в особі інженера, техніка і конторського службовця побачивши знову червоногвардійців, утратила спокій на всю ніч і вже більше не показувалась. Тепер до ранку тишу будило тільки ритмічне чохання паровика, що висмоктував із шахти воду, аби її не затопило.

Німецький роз'їзд із списками показався в степу о десятій годині ранку. Просто на Калинівку скакали ті, що протягом чотирьох років наповнювали страхом і сльозами серця і очі мільйонів, кому не ризикуючи життям, не можна було глянути в лице, від кого в багатьох ще боліли рани. Ті, хто нарешті одкрив лице страшне для одних і враз миле для других. Весь технічний персонал вийшов на вулицю з родинами, сяючи новими гудзиками й значками. Хто все ще не покладався на чутки і носив свої значки в кишенях, тепер відбігав у завулок і хутко чіпляв їх на кашкет, бо ж щойно німецький командир питав по телефону з сусідньої рудні:

— З боєм, чи без бою брати Калинівку?

Адміністрація шахти в святковому настрої приємно хвилювалась.

— З ким же битися? — запобігливо знизували плечима конторські службовці.

— Ви звичайно їх поінформували?

— А я просто сказав: добро пожаловать! — відповідав головний інженер Ігор Болеславович і приємно посміхався.

— Хто б наважився з ними битися?

— Хведір Гливкий?

— Чи Клим Байда?

Їм було весело, як ніколи, і вони надмірно потискували руки тим, хто підходив пізніше.

Гордій Байда теж хвилювався. Під весняним сонцем блискали, мерехтіли списи, а гладкі коні, гарцюючи, збивали копитами землю. Солдати, такі ж гладкі, круглі, як і коні, вилискували чистими чобітьми й білими зубами. На круглих головах сиділи круглі каски, як покришки на горшках. Гордій Байда не міг стримати задоволеної посмішки: все припасовано у них до ладу. У одного їхнього салдата, мабуть, більше сили, ніж у цілому загоні червоних.

Роз'їзд спинився перед купкою інженерів. Вони поштиво обступили спішених салдатів і один з-перед одного показували, коли й куди відступили червоні. Дехто показав і на Собачівку. Там купками стояли шахтарі і з-під лоба зорили

за німецькими солдатами і своїми добровільними фіскалами.
— А тобі чого весело? — спитав Гнат Убогий, теж вибійник з більмом на правому оці.

Гордій Байда кивнув у бік роз'їзду.

— Оці наведуть порядки. Не те, що ревкоми.

— А ти будеш на них робити.

Підійшов Семен Сухий. У нього син пішов з червоними.

— Розпитують про більшовиків. Ходімо краще додому.

Шахтарі почали зникати в свої землянки і на майдані скоро zostалися самі тільки цікаві діти, та біля колонії інженерів все ще бурувало свято.

За роз'їздом в Калинівку, співаючи Deutschland, Deutschland über alles, вступив авангард з кулеметом на тачанці попереду і мортиркою — позаду. Оставивши варту на телефонній станції, авангард тюпки поскакав на схід. Потім приїхали квартир'єри і крейдою писали на кожних дверях якісь незрозумілі слова, Заглянувши в землянку до Гордія Байди і побачивши мокрі стіни, мокру долівку, вігнуту, ніби вагітну стелю, і одно каламутне віконце над самою землею, квартир'єри, на яких двигтіло і вилискувало на сонці сало, скривилися, похитали головою і пішли, нічого не написавши на дверях. Гордій Байда, жилавий і чорний від многорічної сажі, що в'їлась у кожну зморшку, образився з такого призиристого ставлення до його помешкання і вперше незадоволеним поглядом провів товстозадих солдатів.

— Думали, в нас хороми? Хазяїнові пхекай, а не мені.

До самого вечора йшли через Калинівку кайзерові полки у сірих френчах. Під їх розмірною ходою двигтіла земля. Вслухаючись у цей могутній рух, кожний, хто з задоволенням, хто з сумом, але думали однаково, що розхристаним загонам червоних уже мабуть ніколи не повертатися назад. Гордій Байда, пригнічений сваркою з Климом, намагався виправдатися перед дружиною, а ще більше перед самим собою.

— Хіба я ворог своїй дитині? Перед ким вони цапа стають. Перед німцями? Та їх, як гниду, роздавлять під нігтем. А дома б ніхто не чіпав.

Його затуркана дружина не сміла мати своєї думки. Вона навіть не сміла плакати, щоб не дратувати чоловіка, і тільки зідхала, підперши долонею щоку. Але ще того дня з одним полком привели гурт пов'язаних селян і робітників із сусідніх рудень. Вони були роздерті, босі і заюшені кров'ю. Конвоїри брутально тикали в них рушницями, куди попало і скалили зуби.

— Большевікен капут!

На більшовиків збіглися дивитися всі, для кого сьогоднішній день був справжнім святом. Жінки із інженерської колонії, забувши пристойність, безсилі зробити щось інше, показували їм свої довгі й гострі язики.

Заграла оркестра. Дружина техніка Сивокоза, якого ревком брав на облік, як колишнього офіцера, охоплена екстазом, вхопила із землі свіжий кизяк і кинула робітникові в лице. Кизяк прилип до обличчя вкритого синцями, рудим лишаєм: У робітника були зв'язані назад руки і він навіть об розідране плече не міг почистити лице. Серед жінок зчинився гістеричний регіт і вони почали кидати у пов'язаних бранців усе, що попадалось під руки. І що дошкульніша була їхня розвага, то більше вони скаженіли. Ураз один робітник високо підвів розбиту голову, шарпнув зв'язаними руками і наставив до них свої розхристані груди. Він був безсилий і непереможний, жалюгідний від синців і величний від зневаги до цих полохливих переможців. Губи його беззвучно, але виразно прошепотіли тільки три слова. Жінки отетеріли, знітілись і так з розчепіреними пальцями заклакли.

— Той же тобі Клим, — подумав Гордій Байда, що з почуттям уже розчарованого переможця спостерігав цю сцену. Він спіймав цей погляд на собі й збентежено одвів очі.

Заарештованих погнали далі.

Ще до прибуття німецьких частин у Калинівці ширилися чутки, що зголоднілі за війну на крам, тепер будуть мати його досить. — Слідом за військом із Німеччини везуть краму цілі ешелони. В Калинівці була тільки одна крамниця — споживчого товариства. Побачивши нове військо у виселку, крамниця широко відчинила двері, але за радянські паперові гроші краму вже не відпускала. Перший салдат, який зайшов до крамниці зацікавився салом; він узяв його два шматки і тицнув продавцеві новенький банкнот. Сірий папірець приємно лопотів під пальцями, а філігранна майстерність малюнку вбирала в себе очі. Продавець не знав вартости банкнота і ніхто з присутніх не міг сказати, але щоб не показати цього, продавець вдячно закивав головою. Марка пішла по руках шахтарів, що завжди топталась у крамниці, і скоро від їхніх шорстких пальців обернулась у брудний загвазданий клапоть паперу.

— А скільки тут?

— Німець не обдурить.

— А може тільки видимість?

Другий солдат узяв сала й ковбаси і дав декілька пікльованих монет.

Продавець і йому вдячно закивав головою.

Увечорі до крамниці споживчого товариства під'їхав вантажник, забрав сало, смалець і всю мануфактуру. Полиці зашвітили ребрами. Салдат у великих опуклих окулярах написав щось на клаптиковій папері і з посмішкою на широкому обличчі сказав:

— Полюшайт фон дивізіон.

Продавець і тепер попробував кивнути вдячно. Але вибійник Гнат Убогий з більмом на правому оці сердито блимнув:

— Після дощика в четвер?

— Німці не обдурять, — знову сказав Задоя, опецькуватий кріпильник, — у них, кажуть, і двері не засовують на ніч.

Увагу присутніх притяг до себе крик на вулиці. Репетував селянин на возі, запряженому білою конякою. Двоє німецьких солдатів, вхопивши за вуздечку коня, силкувалися спрямувати його під паркан, а селянин, хльоскаючи по гладкому крупу віжками, спрямовував на дорогу. Молодий кінь, здригаючись від ударів і затятий удилами, ставав цапа і крутив воза на місці. Підбіг третій солдат і, загрозливо заджеркотівши до селянина, схопив у свої руки віжки. Під парканом коня випрягли з воза, а отетерілому селяниніви видали білий клаптик паперу. Папірець, списаний олівецем, пішов по руках шахтарів. Прочитати його ніхто не міг, крім цифри „24 і 1918“, але це була тільки дата—24 березня, 1918 року.

— Полюшайт фон дивізіон, — промимрив Гнат Убогий.

— А що ж, німець не обдурить—твердив Задоя.—У них, кажуть, загубивши що, на другий день до хати приносять.

Гордій Байда кусав кінець довгого вуса.

— Та ж порядки прийшли наводити. Виплатять.

— Це ж вам не більшовицька реквізиція.

— А німецька контрибуція!

Гнат Убогий штовхнув ліктем молодого слюсаря.

— Придерж язика, Максиме!

Вони озирнулись. Поза спинами тих, що оточили селянина, ходив цибатий хлопець, якого вони бачили вперше, і як гусак, щипаючи траву, на кожну фразу витягав шию, щоб заглянути в обличчя тому, що балакав.

— Так у дивізії, а коли ж?—допитувався збентежений селянин.

— Після дощика в четвер!—сказав Гнат Убогий, ніби між іншим, і потяг за собою молодого слюсаря Максима.

Два дні полки тяглися через Калинівку на схід і північ. У виселку осіла тільки невелика команда. Ще до того, як на дверях інженерського будинку з'явилась дощечка з чорним словом: „Комендатура“, молодий, випещений лейтенант в пенсне викликав голову спілки „Горнотруд“ і, випускаючи густий дим із сигари, запитав:

Гер президент, тшому робітник волен ніхт працюват?

Голова спілки, старий робітник, мняв в руках шапку і сипло кашляв. Його душив в'дливий дим сигари.

— Чого не працюють? Хазяїн того не хотів.

Лейтенант зробив великі очі і поправив на носі пенсне.

— Волен ніхт хазяїн?

— Хазяїн не захотів підписати колективної умови і зупинив шахту.

— Унд хто зробив дізе колективіше контракт, гер президент?

— Наша професійна спілка.

— Ваша спілка. Корощо. Артем теш ваш? Большефік, пан Артем? Він стоїть на контракт.

— Він підписався з доручення робітників.

— Нас запросив Українська Центральна Рада. Він має до Німеччина борг. Може гер президент думає тшо дас борг мус ніхт виконуват?

— Звідки знати гірникам не оголошені умови з німцями?— здвигнув плечима старий робітник.— І спілка в політичні справи не вмішується.

— Вам, гер президент, мабуть зважають оці особи?

Лейтенант передав конторському писарчукові аркуш паперу і наказав прочитати. Це були прізвища шахтарів, між ними голова спілки почув слюсаря Максима Мостового, Гната Убогого, Семена Сухого і, нарешті, своє.

— Для них ми іммер знаємо много лютше місце. Я гадаю, гер президент, тепер ваша спілка змусить робітників? Терміну даваю один день до вечір. Завтра я буду командуват сам, без президент.

На другий день шахта почала працювати, тільки не вийшов на роботу Максим Мостовий і Семен Сухий.

Довідавшись про таку розмову з німецьким комендантом і про список, Гордій Байда збентежився. Тепер він чекав щохвилини, що його теж схоплять, як схопили першої ж ночі Максима Мостового і Семена Сухого, і, можливо, будуть так само вести зв'язаного через виселки і показувати, як більшовика. Проте, одправили до Катеринославу тільки Мостового, молодого слюсаря, а Семен Сухий за три дні повернувся додому.

— За сина допитувались,—сказав він Гордієві Байді, який все ще чекав і на свій арешт.

— Ну, я так і думав, які ж з нас більшовики?

— Як з чогось куля, Гордію.

Байда ладен був тепер проковтнути й таке порівняння, навіть зректись і того, що він колись переховував проклямації, аби лише не тримали його під підозрою.

— А про сина мені краще нехай не згадують. Мабуть, чув, як я його випровадив.

— Чув, Гордію, та й подумав, радіти з такого сина: і вродою й умом—усим узяв.

— Та й пішов байдикувати.

— Хто зна, Гордію. Може, доведеться ще й просити їх: рятуйте нас, товариші.

— Роби добре, то й тобі буде добре.

— Багато ми з тобою заробили за двадцять років. А спини не розгинали. Мабуть, забув уже, як Сивокози жили з тебе витягали?

З того часу минуло уже два місяці. Прокинувшись од вибухів, Гордій Байда пригадав все це і з тривогою вслухався в сонну тишу. Знову загула земля і здригнулося ліжко. Байда ворухнув довгими козацькими вусами: під виселком проходили новий штрек і почали на кінець зміни палити бурки. Він знову пустив у вуси посмішку, на цей раз уже з того, що подумав був про якусь іншу канонаду, коли червоні давно вже опинилися за межами України, а в Києві хлібороби настановили вже гетьмана.

— Від нього пішла в нас і варта,—про це вже Байда подумав без особливого задоволення.—Нахальничають ще гірше за поліцію.

Але тому, що ні німецьке командування, ні варта його не чіпали, він знову почав сперечатися з Семеном Сухим, ніби той сидів перед ним.

— От бачиш тепер сам, Семене: гарний робітник завжди в пошані, а ледареві скрізь однакова честь. Клим звичайно був не ледар, кращий забойщик, а чого йому треба було встрявати в більшовики. Диктатура?

В його думках і голосі не було вже колишнього роздратування. Клим, як пішов із хати, більше про нього й не чули і це вже Гордія Байду починало турбувати. За ці два місяці на шахті він багато наслухався про Кліма. Усі хвалили його і Гордій Байда ріс від цих похвал.

— Кажете, навіть комуністом був. А я й не знав.

І вже йому подобалось, що він тоді не злякався кулаків.

— Моя вдача. Це не Ілько—сосунчик материн.

Він зиркнув у куток. Ілько спав на долівці. Він був такий же вродливий, як і Клим. Молода, гладка шкіра вилискувала, як у лошака. Він дихав спокійно і його м'язисті груди коливались ритмічно, кожен раз полохаючи мух, що вже дзвінко петляли по хаті.

— Викапаний Клим, а вже вдача не моя.

Панас Байда рипнув ліжком і скинув ноги на долівку. На рип визирнула із хатини його тиха й затуркана дружина й обласкала сина синім поглядом.

— Нехай ще трошки позорює.

— Минулося зорювання. Гудок скоро буде.

— Хіба що варта нові закони заводить?

— Як би нові, то б нічого, а то старіші старих.

Харита, його дружина, — сусідки звертались до неї тільки по-батькові—Петровна, сплеснула руками:

— І революції кінець?

— Ніби годину набавлять, щоб дев'ять працювали.

— А я що чула. Пани повертаються.
Гордій Байда насупився.

— Як і повернуть, так на своє,—узав цеберку і, широкими плечима заступивши маленькі двері, вийшов на двір умиватись.

Харита винувато закліпала очима. Не могла вона зрозуміти, що творилося на Донбасі за цей рік, не могла зрозуміти й чоловіка. То він лає панів, то лає революцію. Але добре знала вона, що за старого режиму шахтарі працювали по дванадцять годин, брудно жили, рано вмирали, а як ні, то гинули на шахті. Весь час вона трусилась, щоб їх не позбавили робити й не пустили з торбою по-під віконню. Потім склалася колотнеча: стріляли і вдень і вночі, стріляли аж світ ревів.

— Може з того й революцією прозвали усе це.

Шахтарі ніби сами уже стали хазяїнувати. Так знову козаки з Дону в'їлися на цю революцію, то Каледіна прославляють, то Краснова, а люд тікає з шахт, тікає; кого не спитаєш—„куди?“—все на Расаю. А вибили людей ще більше.—Харита сумно хитає головою.—Балки захресли трупами.—Спитати б тепер, за віщо?

Вона враз згадує Кліма і на очі набігають сині сльози. На стіну падає соняшний зайчик і починає хутко прями лапками. Легенький ранковий вітерець задуває в розбиту шибку припах полиню, змішаний з сіркою. Харита дивиться на соняшного зайчика, і їй здається, що то до неї посміхається Клим. Її зморщені губи теж починають здригуватись. Вона теж уже посміхається ласковою материнською посмішкою. А коли вже зайчик випростався через стіл ясним кинджалом, вона, ніби прокидається, присідає на долівку поруч з Ільком і тихо обганяє мух.

— Знову на панів робити. Вставай, синку!—і гладить його по русавій голові.

Потривожений Ілько сердито одвертається до стіни й сопє носом. Мати оглядається на двері й тихенько цілує Ілька в голе плече. Він пересмикується й капризно мука е.

— Одв'яжіться.

— То муха, синку, я муху прогнала, спи, спи. Тільки б сили набиратися, світом милуватись, а ми вже й тебе запрягли.—Ілько рвучко лягає на спину.

— Чого ви скиглите над головою!

Але побачивши порожнє батькове ліжко, кривиться і йде теж на двір умиватись.

У розчинені двері вривається пронизливий гудок, хоч „ходики“ на стіні показують надломленими стрілками тільки пів до шостої. Харита стиха хитає головою.

— Не буде воно так. Ой, не буде!

І в кінці довгого-предовгого шляху з півночі вона бачить Кліма.

ЛЮДСЬКИМ ХОДКОМ

Ілько сьогодні вперше йшов працювати за саночника під землю й тому трохи хвилювався. Мати в рідкому кулешику ловила ложкою картоплини і підсовувала Ількові.

— На цілий же день. Та не дуже там хоч надривайся.

Але Ілька більше хвилювало те, що він піде вже в лямпову і візьме лямпу із рук Марусі лямпової, як дорослий. Досі вона тільки дражила його капловухим. Тепер має зустріти якось інакше.

І в Ілька солодко завмирало серце.

Гордій Байда витер рукою рота після кулешу і зирнув на Ілька, якого все ще підгодовувала мати. Вони обидва взяли по шматку хліба у вузлик. Байда поклав на плече кайло і вийшов перший.

Ілько й собі поклав на плече лопату і пішов слідом за батьком.

Виселок цвів вранішнім сонцем і бризкав на ноги холодною росою. Зеленим полем і пильним вигоном поспішали в одну точку шахтарі. Ніби вони хотіли подивитися, чому куриться білим димом висока гора з породи і чому біля неї безперестану мерехтять колеса на капарі. Але чутка про збільшення робітних годин у шахті мабуть уже встигла облетіти всіх і шахтарі йшли похнюпившись, сірі й мовчазні.

Біля ганку комендатури вартовий у касці робив їм якісь знаки рукою і шахтарі обходили його, мов потайного собаку серединою вулиці.

— Хіба що? — кинув через кам'яну ограду Гордій Байда, побачивши, що дівчина в директоровому будинку мила вікна.

— Пани приїдуть.

Він насупився, можливо, подумав, що тепер на Клима доведеться довго чекати.

— От вам і диктатура.

Їх нагнав Гнат Убогий.

— Злітаються?

— Значить, почули, що можна.

— Ненадовго, мабуть.

— А то що?

— Тісно буде.

— Посунешся.

— Я такий, щоб їх посунути.

— Руки короткі.

— Більшовики доточать.

— Більшовики, більшовики. Нарозпоряджалися вже. Хіба робочий зуміє сам розпоряджатися? Безладдя тільки більше наробить.

Гнат Убогий свиснув.

— А ти чув, що про це казав твій же Клим. Брехня, каже, якою так і ськ годують капіталісти. А ти й віриш.

— Тільки не агітуй мене, будь ласка. Сам у революціонерах ходив.

— Та й зійшов на пси.

Ілько посміхнувся.

— А ти чого зубами торгуєш? — визвірився на нього батько.

Ілько знімав і почервонів. Почувши про пса, він згадав, як вони з Гараськом колись спіймали директирового бульдога й на лобі намалювали в нього жовтою фарбою інженерські молоточки. Директор трохи схожий був на свого пса, а з молоточками ця подобизна виступила ще більше. Шахтарі про бульдога згадували декілька місяців, а, побачивши директора, не в силах були стримувати сміху: тульдога з того часу с али кликати, як і директора — Едуард Едуардович. Ілько згадав це й усміхнувся.

Біля лямпової, чорної від вугільного порошу, стояв вартовий гайдамака, другий стояв біля контори. Ще декілька їх тинялося по двору. Кожного з шахтарів, що з'являвся на подвір'ї, вони обмацували очима, намагаючись ніби просвітити його думки, але замість цього тільки бачили замурані, виснажені, сердиті обличчя.

Коли Ілько простяг у віконце свій номерок, Маруся гнучка, як линва, з великими сірими очима, враз ніби вітром нахилена, потяглася до нього.

— Чи це ти? А мені видалося, що Клим.

Ілько відчув, як у нього палахкотять вуха. Маруся, щоб приховати своє збентеження, посміхнулась і в чорній кімнаті блиснув рядок білих зубів.

— От ще капловухий. У шахту?

— У шахту.

— Коногоном?

Ілько знову почервонів і, схопивши лямпочку, вискочив із черги.

З лямпами, всередині яких блимав жовтий язичок, шахтарі збирались у прокуреній і сивій від тютюнового диму кімнаті, де десятники викрикували вже відрядження на роботу. Але рвані і чорні шахтарі майже не слухали їх, а тиснулись усі до білої плями на стіні. Це був новий наказ про запровадження дванадцятигодинного робочого дня на шахті. Тут же висів і наказ, виданий німецько-українським командуванням. В ньому жирним шрифтом було виділено пакт: „За псування й поламку машин і іншого шахтного майна винні будуть розстрілюватись на місці, а за підбурювання до страйку будуть заарештовуватись і відсилатись до Катеринослава“. І далі: „За невихід на роботу... розстріл“.

На плитах стояв збурений гармидер. Повітря дрижало від лайки.

— Сказяться вони, щоб я їм дванадцять годин працював.
— Або хоч десять!

— Як я можу витримати дванадцять годин, коли я голодний?

— Не бійсь, що два місяці не заплатили їй досі, так ні слова не згадали.

— Тоді б не вистачило місця, де лягти більшовиків.

— А розцінки, ти глянь!

— Ті ж самі?

Тепер від лайки вже дрижали шибки.

— Що ми, з голоду мусимо здихати!

— Второе вже подорожчало життя.

На порозі до другої кімнати стояв технік Сивокіз, якого брав ревком на облік, як колишнього офіцера, і накручував на палець срібляний ланцюжок. Він ніби зовсім не цікавився, чого пінилися шахтарі. За той же ланцюжок Сивокіз витяг із кишені годинника, почекав ще хвилину і кинув, ніби капітан у рупор.

— Заступай!

— Не поліземо!

— Заступай!

— Сам ліз і довбай, коли хочеш.

— Хоч і двадцять чотири години на день.

— Ніхто не спускайся!

Сивокіз витяг голову.

— Це ти, Сухий, агітацію ведеш? Десятник, а поклич-но суди вартових.

Обушки, арапники й лопати замерехтіли в косому промінні.

— Чого ти загрожуєш. Чого ти загрожуєш?

— Так тут ще більшовицька наволоч зосталась! Хто не хоче заступати на роботу, ставай ліворуч!

Шахтарі не рухались.

Гордій Байда розтирав кінчик вуса між пальцями.

— А як же гроші. Зароблені гроші?

В коло рваних шахтарок протискувався вартовий.

— Хто тут заробив. Я буду розплачуватись, — і він заграв товстою нагайкою. — Га? Чого не спускаєтесь. На німців чекаєте?

У шахтарів ще тугіше стягалися брови на перенісці. Велика кліть, облита іржавою водою, вилізла з нори і, як брудна перекупка, міцно сіла на кулаки. Із дверей вискочив вагончик і прогримів до естакади.

— Можна заходити? Задоя, опекуватий кріпильник ховав свої хитрі і маленькі очі, щоб не зустрітись з важкими поглядами шахтарів. За ним ступив Гордій Байда, пхаючи по-

переду Ілька. Семен Сухий махнув рукою і пішов і собі на плити.

В кліті опинилися — Гордій Байда з Ільком, Задоя, Семен Сухий і Гирич, вибійник. Досвідченим оком вони глянули на масну ливну, що коливалася поруч, і мабуть у кожного тьохнуло серце.

— Мерця в яму і то спускають на міцніших рушниках.

— А ще ремствували на більшників: розвалюють, руйнують. А сами що роблять?

— Ой, одірветься, — кидався, зачинений в кліті як шакал понад ґратами Задоя. — Не витримає.

— Держись за скобку зверху, — повчав Гордій Байда сина.

— Ім аби тільки зідрати побільше баришів. А штреки коли ремонтувалися? Покрівля, як сніг, валиться.

Або путя на що стали схожі.

— Ой господи. Думав від фронту сховаюсь, так тут ще задавить. — Задоя тицяв головою у ґратки.

— Ех — „Шахтар в шахту спускається з білим світом прощається“... Гирич чвиркнув через товсту вивернуту губу й круто вилаявся. На нього махнув рукою Задоя.

— Схаменись, краще б перехрестився.

— Давай там! Мене вже варта перехрестила, і досі не хочеться сідати.

Молот ударив чотири рази об кружало сталі, кліть здригнулась, ніби стала навшпиньки, і потім шурхнула в темний і вогкий колодязь. З лязгом впали на своє місце дверці, а збоку лоскотно залопотіла ливна.

— Ілька, держись за верхню скобку.

— Прости й помилуй... вольнія і невольнія... Чого ти прискаєш, дурню? — Задоя, поклавши сокиру в ноги, товстими й круглими, як ковбаски, пальцями хрестив собі лоба.

Блимнув вогник верхнього горизонту і по цьому Ілько побачив, як кліть хутко летіла вниз. Враз ніби заверещала, запищала і затріщала сотня зайців на зубах хортів. Кліть крякнула. З розгону всі сіли на ноги. З-під лап на дерев'яних брусках запахло шмаленим, потім на плечі хлюпнула студена вода.

Опинившись на підлозі кліті лицем над лямпочками. кожен побачив у другого очі на лобі і мертву блідість, що проступала навіть крізь сажу. Кліть, ніби конаючи, кректала і з останніх сил намагалася виприснути з цупких обіймів погнутих брусків.

Першим опам'ятався Ілько. Він схопив батька за руку і закричав:

— Тату. Тату!

— За скобку, за верхню скобку тримайся.

Гордій Байда з обвислими вусами схожий на лірника, проказав це ніби в транс, бо Ілько, як і вчора, сидів карачки.

— Затиснуло!

Крекчучи по-старечому, кліть враз зайшлася молодечим вереском, немов її бруски лоскотали під лапами.

— Рятуйте! — обкрутився на місці Задоя. — Здушило!

Всі враз схопилися на ноги, мов за командою. Ілько знов учепився за батька.

— Обірветься.

— Держись, держись, вона пройде.

Лямпочки миготіли по-під стінками. На стінках під жовтуватим світлом ворушилися зруйновані цямрини. По них слюзила іржава вода і зализувала рани від ударів залізного каркасу кліті.

— Опускається.

— Не опуститься, застрягне.

Задоя круглий і неоковирний, мов ведмідь на ланцюгу, мотав головою:

— Загинемо! Мені ще з ранку привидилося...

— Ось драбина, рятуйтеся!

Гирич ворушив товстими губами, але без слів. Семен Сухий ще раз присвітив до зрубу.

— От іроди прокляті. Хіба це зараз обвалилось?

— Не гніви бога.

— Заткни пельку!

Збоку за тонкою, решіткою з дошок по-під стінкою тулилася вузенька драбина. Гордій Байда одхилив Ілька і, сціпивши зуби, кайлом виламав дошки.

— Вилазьте на драбину!

До дірки першим кинувся Задоя. Він заткнув її, мов лантухом з подовою, але тільки зник у дірці його товстий мокрий зад, як кліть ніби випала з рук і хутко полетіла вниз.

У Ілька помутніло в очах. Його серце мов хто стиснув у холодних руках і він, пустившись скоби, знову схопився обома руками за батька.

— У тому місці щороку, — проговорив придушеним голосом Семен Сухий. — Але тоді підправляли, а тепер, як злодії, хапаються, щоб більше вкрати й скоріше втекти. Навіть цілики рішили вже вибирати.

— А що це вони думають собі, що підготовки не ведуть? — Гирич заговорив уперше і його голос був ніби намочений у воді. — Штреки мабуть скрізь уже повідставали сажнів на п'ятнадцять.

— Буде й на тридцять.

Блимнуло світло і кліть стала.

Всі четверо, мов з могили, вийшли на рудничний двір. Шахтівничий дивився на них зляканими очима.

— Цілий ранок отак!

— А ти навіщо пускаєш, іроде? — замахнувся на нього кайлом Гордій Байда.

— Коли мені приказують. Хіба я не докладував Сивокозові? Не твоє діло, каже.

Розбиті пережитим страхом, усі опустилися на круглу колоду.

— Скоро живцем будуть закопувати людей. Ну, не іроди, га?

Гордій Байда з навислими бровами на очіх запитливо глянув на своїх товаришів.

— Та їх не виганяти, а вбивати проклятущих, щоб і на насіння не залишалось.

Семен Сухий криво посміхнувся. Цю іронічну посмішку Байда зрозумів краще за слова. Збентежений він підняв з землі грудку вугілля й розчавив її на порошок.

— Чи встиг Задоя хоч схопитися за драбину? — Гирич підійшов до шахтівниці й гукнув: — Трохиме, агов! — і прислухався. — Лізе.

— Тому бог допоможе. Він у нього як на жалуванні: свічку поставив, десятникові тикнув трьошницю, дивись, і набігла упряжка.

По плитах прогрімала вагонетка з глеєм, ускочила в кліть і причаїлась.

— А Гнат Убогий, мабуть, не спуститься.

— Вибирати не доводиться: у списку першим, кажуть. Хоч у шахту, хоч у берестейську в'язницю.

— А то ще в шльонські копальні ніби висилають. Від Мартина, що в перші дні забрали, жінка листа дістала. Аж туди загнали. Справжня, пише, каторга.

— Та будуть дякувати повік своїм печальникам.

З драбини зіліз Задоя. Він потовчений і припадав на одну ногу. В стовбурі чмокнула кліть, луснули дверці і під жовте світло з обличчями мерців вийшло ще п'ятеро шахтарів. Між ними був Гнат Убогий з більмом на правому оці, яке він грізно направив на шахтівничого.

Жовте світло лампочок пересилювало темряву тільки під ногами. В багні блискали рейки, а над головами, мов ребра падали, прогиналися під вагою землі цвілі цямрини. Від постійної вогкості вони обросли слизьким мохом і обступали темну печеру, мов казкові діди з довгими сивими бородами. В іржавих трубах, що тяглися попід стінкою щось методично цокало, ніби хтось, бавлячись, бив по них залізним прутиком. Під другою стінкою журчала каламутна вода, а над нею струнами тяглися дроти. Густе протухле повітря було холодне й липке. Ілько ізмерз сидючи на колоді і тепер нервово здригався.

Із квершляга вони звернули в людський ходок. У вузькому й низькому ходку можна було йти тільки зігнувшись удвоє. Від вогкості до тіла прилипала сорочка, баюри під ногами

були повні вонючої рідини. Ількові чуні давно вже чавкали і, попадаючи на лисий камінь, сковзались, як на льоду. Схожий на нору ходок круто спускався вниз і тому Ілько, уже декілька разів підковзнувшись, сів задом просто в калюжу. І батько, і Семен Сухий, і Гирич ішли черідкою попереду так ловко, ніби у них під ногами слалась утоптана по полю стежка. Тільки чути було, як чавкали їхні чуні. Задоя осилював дорогу трудніше. Він уже не хрестився і не згадував бога, а тільки кляв адміністрацію, шахтарське життя і довгий ходок. Незрима „мать“ запліталась ним у кожную пару слів. Коли вони переходили штрек, де Ілько хоч на хвилинку розправляв ніби побитий уже попереки, праворуч у світлі лампочок видно було схожі на вужі дві линви. Ілько знав, що там працює бремсберг, спускаючи на линвах униз до корінного штреку вагончики з вугіллям, а вгору до забоїв тягнути порожняк.

Нарешті вони знову вийшли на штрек. Тут уже можна було випростати приваємні хоч спину. Спітніле розпарене від незручної ходи знову тіло охопив неприємний вогкий холодок. По штреку тягло сильним протягом. Десь почувся в глухій непрозірній імлі ніби гуркіт підводи на мосту. Він котився з глибини штреку по рейках їм на зустріч, але, пригнувши голови і трохи схиливши їх убік, на це ніхто не звертав уваги і мовчки простували далі, припечатуючи заболочену землю жовтим світлом. Потім блимнув спереду кошачим оком вогник, гуркіт загримів уже перекатами грому і мов блискавка серед грому темряву полосонув дикий посвист. Усі враз улипили спинами в стінку між стоянами.

— Ільку, не лови гав.

Але він уже, як і інші, натискував спиною на гостре каміння. Повз живіт, важко дихаючи, протупотів кінць, сливою блиснуло око, за ним з переднього вагончика мигнули білками очі коногона, а на борту — жовте світло лампочки. Позаду, п'яно коливаючись, тяглося, воркочучи густим басом, п'ять вагончиків.

До забою було з верству ходу. Старі шахтарі добре знали кожен крок і під ногами і над головою. Ідучи, вони вже машинально нагинали або відхиляли голови в тому місці, де сволюки випирали із стелі або, тріснувши, сторчали униз кроквами. Ілько ішов сюди вперше і тому сволюки весь час збивали йому шапку на потилицю, а ноги раз-у-раз спотикались об шпалі. Коли вони зупинилися біля пічки, на його лобі сиділо вже декілька гуль і неприємно боліли в'язи.

Всі стомлено спустилися на купу чорного вугілля.

— А ліс є, Трохиме?

Задоя зідхнув.

— Кажуть, старих підпорок нагнали.

— І на цьому баришів заживають?

Підійшов Гнат Убогий і сів перед ними на почепки.

— Паренька привів. А про Клима не чути?

— Раз бульдог приїздить, так мабуть не скоро почуємо.

— Та то хто зна. Наші стоять біля самого кордону, в Росії, і кажуть, частенько пробують заскакувати через кордон.

— Мостовий ніби втік, з-під арешту.

— Значить, скоро об'явиться.

— А на допиті чули, що він їм сказав? Я, говорить, член партії більшовиків і ви можете все з нами робити: бити, катувати, розстрілювати, але ідеї нашої убити ви не зумієте. Вона переможе в силі і славі своїй.

Повз них, чавкаючи в болоті, проходили чорні постаті і зникали в темряві. Із забоїв уже долітали методичні удари обушків, десь щось свистіло, як паротяг на сонній станції. Іноді свист стишувався і починалось квакання.

— Жаби, чи що? — запитав шепотом Ілько.

Байда ворухнув довгими вусами.

— Та то така жаба, що й цицьки дасть.

Ілько подумав, що там десь має бути велике болото, бо жаби кумкали голосно й завзято.

— Газ, сину. Ото його так із землі випирає. Ну, й Гарасько прийшов. Лізьмо кролів драти.

л а в а с і д а є

Ілько, побачивши Гараська, зрадив. Він хоч і навальщиком працював, але близько, і Ілько вже не відчував тої неприємної самотності, яку переживають діти на роботі з дорослими.

— Я тобі щось сьогодні розкажу таке цікаве, що аж страшно стане.

Гарасько, окоренкуватий з довгими, як у горили, руками і з головою схожою на чавун, шморгав носом і занозисто чвиркав крізь рідкі пожовклі зуби.

— От хрест мене вбий, цікаве, приснилося.

Із глибини штрека гремів порожняк. Ілько охоплений страхом перед чорною діркою, в яку полізли карачки шахтарі, зачепив гачком лямпу за комір і собі поліз слідом за батьком. Під руками шамотіли розсипані шматочки вугілля і гостряками боляче кололи долоні й коліна. Нора скінчилась і перед очима показала чорна паща з рідкими білими зубами. Ліворуч між подом і стелею тяглася покришена гранчаста стінка вугілля. Проти світла воно вигравало веселими іскорками, натиканими в чорну, як ніч, стіну. В інший бік був уже „стовп“ звільнений від вугілля. Гладку й чорну, схожу на масну халяву, покривлю підпирав цілий ліс підпорок із складених гармошкою цямрин. Підпорки білили рядками, ніби рідкі зуби в чорній пащі казкового звіря і люди, що повзали поміж ними на колінках, видавалися за червачків між вищиреними зубами. Далі вже кволе світло лампочки не

сягало і тільки чути було, як там гула чорна порожнеча. Ілько бачив перед собою батькові підшви на великих ногах. Це його заспокоювало, але нашорошене вухо ловило кожен звук. Тут теж квакали жаби, часом ніби сичала вода, попавши на розпечену плиту, а з глибини пащі долітав сухий тріск, схожий на тріск перестиглих стрючків. Зовсім близько від нього зірвався з стелі давно одвислий корж глею і розбився на грудки.

Від кожного шереху в Ілька завмирало серце і наче терпили кінцівки всього тіла. Важке повітря забивало дух. Батько підніс до стелі лямпочку. Язичок полум'я на гнотику враз витягся і позеленів.

— От і працюй з таким газом.

— Іроди! Навіть вентиляції не налагодять.

Вибійники поскидали сорочки й почіпляли їх на обаполи під стелею. Там же кожен причепив свою лямпочку і почав обстукувати обушком стелю, пробуючи, чи не висить над головою корж, а може й цілий кумпол твердої породи. З-під обушків упало декілька шматків глею.

— Зачисть, Ільку. Візьми лопату й відгреби.

Коли стеля уже не буніла, а гула чисто й дзвінко, вибійники голі, до пояса залягли попід чорною стінкою й приміряли кайла. Шар вугілля був не товщий за три чверти аршина і біля нього можна було працювати тільки лежачи. Вибійники нарешті приладилися і почали підбойку.

Ілько, зачистивши глей, з захопленням дивився тепер, як вправно працювали кайлами вибійники. Батько вимахував методично, як маятник, і щоб підсилити удар, за кожним разом додавав:

— Ге, ге, ге!

Йому вторив праворуч Гнат Убогий, ліворуч — Семен Сухий, а ще даді — Гирич. Позаду них сидів Задоя, підобгавши під себе ноги, і гатив сокирою по дерев'яній підпорці, заганняючи її під обапіл. За кожним ударом він ніби натискував на товстий живіт і звідти вилітало:

— Га, га, га!

Його хекання вліталося до вибійницьких і в чорному вибої ніби працював паровик.

— Ге-га, ге-га, ге-га!

Ілько набрав перші санки вигорнутого з врубу вугілля, підперезався чересом, з якого звисав товстий ланцюг, попід животом пропустив його між ніг, зачепив санки і, рачкуючи, потяг їх у пічку, щоб на штрці перекидати у вагончик. Шар вугілля залягав похило і це полегшувало тягти на санках майже вісім пудів. Але під полозки попадалися розкидані грудки і тоді в Ілька від натуги очі мало не вилазили на лоб. Проте, ще гірше було від маленьких гострих камінців, що боляче кололи в коліна. Ланцюг теж увесь час бив по

ногах і боляче щипав за голий живіт. Лямпа, підвішена за комір, чадила під самий ніс і від цього дурманіла голова.

Коли він з першими санками увесь мокрий виліз на штрек, Гарасько куняв біля порожнього вагончика.

- Тобі добре, і спати можна.
- Я не сплю, я вгадую.
- Угадуєш?
- Що трапиться сьогодні.
- Ну?
- Обов'язково щось трапиться.
- Хіба що?
- Сон такий привидився.
- Кому?
- Мені привидився.

І майстерно чвіркнувши крізь рідкі пожовклі зуби, Гарасько шморгнув носом. Ілько запитливо вдивився в його глузливі маленькі очі, схожі на два зубки часнику.

— Кажуть тільки, не треба нікому розповідати, тоді може й так минеться. Я за себе не боюсь, а от тобі.

У Ілька по спині пробіг холодок. Щоб якнебудь Гарасько не пробалакався, він хутко вивернув вугілля, зняв хмару куряви і, сопучи, мовчки поліз назад у чорну пічку. Щойно виткнулась його голова в вибій, як над ним розляглося один по одному два сильних удари, мов випалили під самим вухом із гармат. Земля здригнулась під руками. Ілько упав на лікті і злякано звів очі на стелю. В різних місцях тріснули підпорки, але в вибої все так же розмірено гупали удари.

— Ге-га, ге-га!

Ілько знову підповз до купи і взявся до роботи. Лопата човгала і скриготала об вугілля, але й крізь цей шум він чув, як у чорній паші не всіли витримати на собі ваги землі, може в сто сажень завтовшки, кректали й лускалися соснові підпорки.

— Зачинаєть, починаєть, стерво, — не одриваючись од роботи, кинув батько.

— Хоч би почекала до ночі, обіззався Семен Сухий.

— Коли б ще не по забой.

— Міцніше кріпи, Трохиме! — кинув уже до Задої Гирич.

— Це все едно, що сірнички. — і Задоя загнав ще одну підпорку під обапіл.

— Ну, й вугілля попалось.

— Ге, ге, ге!

— Як залізо.

— Ге, ге!

— Третій зубок міняю.

— Ге, ге!

— Тут і за шість нахекаєшся, не то що за дванадцять.

— Ге, ге!

— А в мене під руками ламаються: сама сосна.

— Га, га!

Ударів над головою вже не було чути і Ілько заспокоївся. Проте за другим разом, вилізши з санками на штрек, він таємниче сповістив Гараська:

— Стеля сідає.

— А я що тобі кавав. У мене сон, як у око вліпить. Ти дивися, ще сам не засни. Ато одного разу, кажуть, у цій же лаві було саночник сів біля санок, опустив голову на груди й заснув, а тут лава почала сідати. Спить він і не чує. Лава чимраз нижче, нижче, і він собі хилиться нижче. А це враз — тільки бух! Так і загнало йому голов в ноги. Як складаний ніжик закрило. Кинулися забойщики саночника спасати, куди там: лава лягає, як сніг серед зими. Вони тікати, а вона за ними, за ними, просто по п'ятах, як хвиля, так і котиться. А мені знову приснилось те ж саме, що й уночі. Тільки заплющив очі, іде...

Ілько мучиться від нетерплячки почути хто йшов, але страх перед невідомим, що може покарати за це, пересилує в ньому цікавість і він попереджає Гараська:

— Забув?

І хутко зникає у чорну дірку. Він тягне назад по ходку свої неоковирні санки і заплющує то розплющує очі, щоб перевірити, чи не хочеться йому спати. Зараз якраз сідає лава. Може й з ним таке трапиться, як з тим саночником. Подумавши про це, з страхом він позіхнув і втяг у себе весь чад від лямпочки, що коптіла йому під самим носом. Од чаду голова зробилася важкою, а все тіло ніби позбулося сили й обважніло. Одвернувши тепер уже голову вбік, він знову позіхнув, кліпнув очима і відчув, що йому дійсно хочеться спати. Ілько навіть зупинився. Хочеться спати. Хочби на хвилинку притулитися до чогонєбудь головою і задрімати. Тільки трошки. Але він догадується, що це наслав на нього Гарасько, який завжди мучить кішок і величає себе анархістом. Ілько хитає головою, ніби хоче струсити з неї сон, але по тілу розходитьсь млосна втома і очі злипаються, мов намазані клеєм.

Можливо Ілько й не переборов би цієї солодкої спокуси, він уже навіть клюнув носом, та враз над головою у надрах землі загув новий вибух. Підпорки затріщали, ніби дубові дрова на вогні. Із стелі закапала вода. Проте вибійники колунали стінку, як і раніше, а Задоя плішив складені гармошкою цямрини. Він весь лиснів від поту і вже не лазив, а качався, як кубар.

Ілько знову вилазить із нори на штрек. Гарасько куняє на вугіллі.

— Чого ти все спиш?

— Порожняка немає. А ти знаєш, хороше бути анархістою. Оце я задрімав, бачу—каса.

Ілька мучить цікавість почути, що то була за каса, але страх перед невідомим, яким страхав його Гарасько, пересилує в ньому солодке бажання і він, щоб заглушити слова, з гуркотом перекидає санки і навмисне б'є об стоян.

— А ти обережніше. Один коногон отак зачепив вагончиком крепь, а за нею другу. Так воно як пішло валитись, як пішло, сажнів три стелі так і рухнуло йому на голову. Кінь, конечно, тільки квакнув, а коногон попав під вагон.

— Задавило?

Гарасько чвиркає крізь рідкі зуби й шморгає носом.

— Чекай. Попав між вагончиком і нахиленими стоянами і сидить як у курені. Чує, стукають по путях.

„Живий?“

„Живий“, — відповідає.

„Зараз відкопаємо“.

Він сидить і чекає. Знову стукають.

„Живий?“

„Живий“, — відповідає.

„Зараз відкопаємо“.

Він сидить собі й чекає. Уже й їсти хочеться, а вони знову стукають.

„Живий?“

„Живий“, — відповідає і вже знаєш так, по-нашому, по-анархистському.

„Зараз відкопаємо“.

Разів десяток отак відповідав, а потім настогидло. Стукають — мовчить. Кличуть — мовчить.

— Помер?

Гарасько чвиркає крізь рідкі зуби.

— Чекай. Тривогу зняли, скоріше копати. Розкопали, до нього, аж він...

— Мертвий?

— Хропе, аж земля з стелі сипеться.

Гарасько шморгає і, приставивши до рота долоні, кричить у штрек:

— Давай порожняк, порожняк давай!

Із темряви вогкого штреку, де тліє жовта крапка, долітають хрипкі то лагідні, то сердиті вигуки:

— Вороч!

Потім чути удари копит об сталеві рейки і лунке лязгання вагончиків. Кінь, покинувши порожняк, переходить до навантажених вагончиків.

— Чуть дай, чуть дай, ну!

Западає тиша. Не чути навіть шереху. Коногон чакає і раптом вибухає мейстерною лайкою:

— ... чуть дай!

Цей піднесений, насичений волею і каскадом динамічних слів вигук доходить до коня, як до солдата військова ко-

манда. Вагончики здригаються і партія посувається вперед, не більше, як того хотів коногон. Потім вагончики знову починають гудити густим металевим басом, їх покриває занозистий степовий посвист і партія мчить у чорних тонелях до бремсберга.

Гарасько чухає свою кудлату голову схожу на чавун, чвиркає, шморгає і косолапами ногами іде по вагончик.

— Жисть! — і лається слово за словом, як папуга, повторюючи коногона. — Хороше бути анархістою: хочеш работай, хочеш нет і немає діла, скільки міне лет.

Ількові ця „жисть“ теж починає неподобатись. На колінях не було вже живого місця. Руки вкрилися виразками. Він уже ледь тягне порожні санки, впирається тільки пальцями ніг, падає на лікті, але від цього санки стають ще важчими, а тіло болить ще більше. У вибої на купі вугілля Ілько побачив десятника. З вусами фельдфебеля і з одвислим волом кругловидий десятник сидів, як сова і сопів носом. Семен Сухий косив на нього очима.

— Стомився, сердешний. Чого ото очі витріщив?

— Уже одного немає.

Занесені для вдарів кайла застигли в повітрі.

— Видали нагора в лантусі.

— Кого?

— Хабибулу. Сам винен. Тільки почали палити шпури, а його косоокого й піднесла чортяка. Нехрист голомозий.

— А ти звичайно караульних не поставив?

— Настачиш тих караульних.

— Кишені хазяям набиваєте! — Ілько побачив, як закипає батько: в очах переметнулась лють і вони заблимали білками. — А шахтар нехай гине? Тоді ще й „сам винен“. Геть з вугілля!

Десятник пхекнув і, коливаючи підвішеною на шиї лямпочкою, поліз на штрек.

— Посіпаки чортові! — кинув услід Гнат Убогий. — Сами винні. А оце, що без воздуха задихаємося, теж сами винні?

— Чи було коли, щоб хизія були винні. Ну, почекайте, знайдемо тоді винних!

Гордій Байда з пересердя заганяв кайло у вугілля по саме кайловище.

В Ілька від десятникових слів похололо в середині. Страх сковував руки й ноги, на які він і без того вже не міг спиратися. Шпаркий піт заливав йому очі, а вибійники, зціпивши зуби, ще скаженіше кидались на вугілля і воно цілими брилами обвалювалося на під.

— Повертайся, повертайся, хлопче. — підганяв Гирич: — Вугілля вже нікуди відгортати.

— Ще засипить. — Гнат Убогий наставив вухо. — Бач, підкрадається як.

Підпорки лускали й кололись, від них уже відлітали тріски, а на кругляках під стелею виростали білі качани. Вибраний „стовб“ сідав.

Гордій Байда декілька раз уже зиркав на сина: Ілько мало не плакав, тоді він одкинув кайло і взявся за лопату.

— Ану, хлопче, перепочинь трохи. Попервах воно трудно.

— Я не стомився, тату, — дрижачим голосом випрадувався Ілько. — Йому не хотілося, щоб до нього ставилися, як до малого.

— Ступай на штрек, подихай трохи. Ато вже й очі провалилися. До кінця ще не скоро. Мабуть, і ми перепочинемо, хлопці?

Ілько, радий в душі, ніби неохоче вил з ізлямки і, мов спущене з ланцюга медвежа, хутко порачкував до Гараська.

— Ти знаєш, мені спати захотілося.

Гарасько витріщив на нього свої маленькі глузливі очі.

— Гляди. Ато мені, знаєш, що тоді привиділося. Тільки лупнув очима, біжить по штреку Митько Куций і неначе вдягнений, і неначе зовсім голий.

— Коногон, Митько? Голий? Він же пішов з червоними.

— Раз голий з'явився увісні, значить уже коцнули. Мертві тільки голі ходять.

— Щоб Митька коцнули?

Гарасько чвіркнув крізь зуби й шморгнув носом.

— Його ще тут трохи не коцнули. Якби не приснилось, так ніхто б і досі не знав. Ато ніби зупинився проти мене та й каже: „Хочеш випити?“ Ого кажу, тільки де взяти. — „Потребуй з Василя Мокриці пляшку самогону“. — Завіщо? — питаю. „Він мені, каже, програв“. — Ну, й розказує: побилися вони об заклад з Василем Мокрицею.

— З коногоном?

— Тепер він на плиті працює, а тоді був коногоном. „Побились на пляшку самогону, що Митько Куций пужне комісара, щоб не вештався по шахті. От одного разу Митько жене порожняк зі сходу. Дивиться, комісар з лямпочкою під стіночку стає. Він вагончик тільки хить, а комісар під вагони тільки брик. Ну, й конешно кричить. Митько до нього. „Чого ви, питає, тут валаетесь?“ А комісар уже тільки очима кліпає. Конешно він казав, що попав, нечаяно а Митько требує з Василя самогон. Василь рачкувати. „Я, каже, в ревком заявлю“. А ревком би зразу коцнув на пролом. Ну, Митько за шапку і втік.

— І воопче, каже, в армії можна й поїсти й попити. Завоюєш, приміром, город або царство — бери, що хочеш, хоч грамофон, хоч гитару, взагалі усяке плаття. Захотів, приміром, спати, геть хозяйіна скинув, а сам на його пуховики. Підлататися можна по перше число, аби тільки комісар чи командир не довідалися. Ех, я б зразу на всі пальці перснів

набрав, на штани б леї нашив, дудочкою чоботи, остроги...
Ідеш, а воно тільки дзень, дзень, дзень. Ато хіба це жисть!?

— А чого ж ти не пішов у гвардію?

— Не взяли, гади. Програма твоя, кажуть, не підходить.
Якби я не був анархістою.

Він шморгнув носом.

Ілько не знав програми анархістів, він навіть не знав, чи є яканебудь різниця поміж анархістом і антихристом і подивився на Гараська вже заздрими очима. З нотками пошани в голосі він сказав:

— Давай Василеві розкажемо.

— Про що?

— А що тобі снилося.

— Я вже натякав йому. Конешно, він не признається.
Каже, що я вигадую. А я, от хрестібог тількищо бачив Митька Куцого. Голий, як бубна.

— А коли ти Василя бачив? Тобі ж це тільки що приснилося?

Гарасько не сподівався на таке запитання і спіяманий на гарячому, закліпав шахрайськими очима.

— Про це ж не можна розказувати: раз голий — так обов'язково щось трапиться.

— Де трапиться, в нас у вибої?

— Тільки в нас.

— Уже вбило одного.

Ілько розповів про Хабибулу. Гарасько зрадів з цього, як з нової шапки.

— Не на моє хіба вийшло?

— Так це ж у другій лаві.

Гарасько на цей раз не змішався.

— Значить, мій сон і на другу лаву дістає.

Ількові його радість із смерти робітника не сподобалась і він уже без усякої поваги до його прорікання буркнув:

— Це трапляється щодня і без твоїх снів.

Із пічки, мов таранул із нори, виліз Гордій Байда. Він тяг за собою горою вивершені санки.

— Я вже сам, тату, — звівся на ноги Ілько. Він трохи перепочив, а, спіймавши Гараська на брехні, позбувся і неприємного страху.

— Ти ще встигнеш наробитися. Краще допоможи Гараськові: бачеш, не встигає. Ато й сьогодні не заробимо на хліб.

— Води в тебе немає, Гараську?

Гарасько стояв під стінкою. Під ним у рівчачку на воді, чути було, хлюпали бризки.

— Немає, дядьку Гордію.

— І ту ото воду поганиш? Її ж хтось питиме.

— А ви он вище.

Гордій Байда нахилився до рівчачка, хлюпнув рукою, зігнав іржаві осуги і припав чорними від сажі губами до води.

— Яка ж таки погань. — Він з огидою сплюнув і рукою витер рот.

Із тремтіння тихо вплив технік Сивокіз.

— Ти чого тут байдикуєш. Роботи немає?

Гордій Байда стяг на перенісся брови.

— Ви б краще, ніж пасти нас, за свіже повітря подбали. Люди скоро подушаться.

— Не візьме вас чортяка. Розпаскудили більшовики, так ви тепер і вигадуете.

Гордій Байда блимнув білками.

— А коли вас візьме чортяка?

— Це що за балачки. Більшовиків наслідуюш? Ану, геть у вибій. Саботажники.

Гордій Байда все ще був під вражінням смерті товариша. Укриті густим волосом широкі груди знялись, як ковальський міх. Він схопив із вагончика пудову грудку вугілля й заніс над головою.

— Уйди, гадина! Мало крові ще ти випив із нас!

Гордій Байда був схожий на скелю начинену динамітом. Ілько, дивлячись на батька, завмер з широко відкритими очима, а Гарасько, ніби зовсім нікого не помічаючи, старанно накидав у вагончик вугілля. Технік Сивокіз' не сподіваючись на такий вибух у завжди лагідного Байда, перелякався і вже обізвався з глибини темного штреку:

— Так і запишемо. По Климових стопах, значить. Хорошо. Будемо тепер знати.

У Гордія Байди ходором ходили груди. Зі всієї мочі він ударив грудкою об цямрину і цямрина нахилилась, а вугілля розсипалося на порошок.

— Ну, твоє щастя, що ноги маєш прудкі, ато б кліть і другого видала в лантусі. Іроди!

Назад сайки потяг уже Ілько, а батько його знову заліз у вибій. Умощуючись на кавалок дошки, щоб захистити бік від крижаної води, він кинув, ні до кого не звергаючись:

— Мало вас більшовики вчили, — і з серцем опустив обушок на вугілля.

В вибої знову ніби запрацював паровик:

— Ге-га, ге-га, га!

Гнітючий настрій, навіяний смертю і сутичкою батька з техніком Сивокозом, якого всі боялись, остаточно розвіяли Ількові думки про сон, проте страх перед чорною пащею вибою зростав з кожною хвилиною. Десь палили шпури і по шахті разом з кряканням підпорок лунала гулка канонада. Тягло неприємним нудним припахом динаміту. Від млости Ілька починало вже нудити. Кожна частка його тіла була

здиблена, натягнута, щохвилі готова до оборони. Він бачив, що Задоя вже не встигав міняти зламаних підпорок, хоч сокира його не вгавала звеніти, цюкаючи біле тіло сосни.

Момент, на який гістерично чекав Ілько, настав для нього саме тоді, коли йому було найтрудніше рятуватися. Він шойно запрягся в санки з вугіллям, як підпорки затріщали вже, ніби крокви на пожежі, а з покрівлі дощем закапала вода. Більшого напруження Ількові нерви витримали не могли. Йому вдалося, що стеля вже давить на спину і він, збиваючи до крові коліна, прожогом кинувся в ходок. Мокрий штиб, як каша, розсувався під його руками. Біля дірки Ілько озирнувся. Позаду колесом котився Задоя і поперед нього шмигнув у ходок.

Тільки на штретці Ілько помітив, що ні батько, ні інші вибійники вискочити не встигли. Охоплений жахом, стурбований за батька, він, перемагаючи страх, кинувся назад у ходок. Вибійники все ще лежали жовтими осеницями попід чорною стінкою і гризли вугілля, все так же приказуючи:

— Ге-га, ге-га!

Батько на хвилинку наставив вуха.

— Зачинаєть, — і підтяг до себе покинуту Ільком лопату. — Зачинаєть таки сволоч — і потяг уже з обопола свою сорочку. Другою рукою він не переставав кришити вугілля.

Тріск перейшов уже в справжню канонаду. Підпорки тріщали сухим, холодним і моторошним тріском.

— Таки йдють. А як думав, оставила. — Батько озирнувся назад і напівдорозі затримав піднесену руку з обушком. За його кожним порухом пильно стежили інші вибійники. Їхні кайла теж завмерли в повітрі. Враз підпорки під чорною стелею з тріском розквітають білими патлатими квітами.

— Ану, хлопці, годі! — гукнув батько і всі миттю кинулись до штреку.

Слідом за ними котилася туга хвиля повітря. Ілько ледь схопив шапку, яку вітром зірвало з голови. Але йому тепер було не страшно. Він дивився з нори й бачив, як у чорній паші підпорки обертало вже в мочалки, а цямрини сплющувалися, як гармошка, під тиском незримой руки.

Попереду батька Ілько прудко видіз на штрек.

— Сіла!

Гарасько лукаво прищурих маленькі свої глузливі очі,

— Не я тобі казав? Попробував би заснути, і тебе б зложило як складаний ніжик. Один вибійник колись хотів плечима затримати...

Але Ілько його вже не слухав. Батько з розмазаним на щоках брудним потом, закинувши на чорне від сажі плече сорочку, сидів на купі вугілля і тупо дивився в одну точку. Він напевно думав про техніка Сивокоза і про те, що може позбутися роботи, а може бути втрутиться ще й варта. Так

чи так, а їм доведеться голодувати ще більше. Ількові робиться шкода батька і він глибоко зідхає. Повз них починають тягтись зморені закурені вибіїтники з інших лав. Ілько заплющує запалі очі і бачить, як „нагора“ заходить уже сонце, а в полі здіймається легенький туман. Він втягає в себе вогке сморідне повітря, схиляє голову на лопату і солодко засинає.

по третьому пункту

Гордій Байда про сутичку з техніком Сивокозом перед жінкою не обмовився жодним словом, але його настроїв від неї не заховався.

— Хіба що трапилося, Ільку, — насторожено запитала вона. — Чого це батько такий хмурий?

— Сивокіз в'їдається. — І він, кліпаючи сонними очима, розповів матері, як до батька присікався Сивокіз.

— Мабуть, за Клима.

Харита залякала в німій тузі і потім до самого ранку із хатинки чулось її зідхання. Всю ніч рипіло ліжко і під Гордієм Байдою. Спав тільки міцним сном у своєму кутку зморений Ілько, навіть уранці його довго не могла добудитися мати.

За сніданком Гордій Байда, що весь час мовчав, криво посміхнувся:

— Чого це ви напутрились, як кури в дощ? Здається ж на погоді стало.

Харита мовчки зідхнула і крайком хустки скинула сльозу. Гордій Байда шукав собі розради, наморщився.

— Чи ви ховаєте кого, чи що?

Але його наївна спроба розвіяти пригнічений настроїв жартами ще більше завдала туги. Харита підвелась з-за столу й понесла свої сльози до хатинки. Суха її спина здригалась під блаженною кохтиною. Ілько ніяково шморгав носом і, щоб приховати зідхання, яке розпирало йому груди, штучно кахикав.

— Хіба ви, тату, думаєте, що Сивокіз піде на скандал?

— Який скандал? Що він зробить мені за правду? Нехай хоч десять техніків нахваляється.

— А коли б справді надумав, так можна ж на нього й у спілку поскаржитися.

— Та я й до самого головного дійду. Старий шахтар. Жартуєш, чи що?

В його голосі було багато обіди і мало певности, що при біді йому допоможе головний інженер.

— Старий шахтар. Таких тепер на пальцях можна полічити. Я їм гори вугілля навернув, а Сивокіз що? Молоточками тільки світить та шпигує ще. Он хто такий Сивокіз. Якби на другого, так йому б на місці бубну вибити і все. Поважай

старого шахтаря. Про це йому й головний інженер скаже, а може ще й нахлобучку дасть. І дасть, обов'язково дасть, тільки довідається. Я — кадра, а не якийнебудь літун.

Підбадьоривши себе надією на головного інженера, Гордій Байда уже розважно витер рота, розгладив довгі сиві вуси і, навіть не дочекавшись на гудок, пішов знайомою стежкою до лямпочної. Позаду нього тяглася довга тінь з обушком біля голови. Ілько, ступаючи слідом, кожен раз намагався поставити свою лопату на тінь від обушка і цим розважався, аж доки вони не прийшли до лямпової.

Шахтар звільнений з роботи не міг уже одержати лямпочку. Гордій Байда, переборюючи неприємне хвилювання, недбало кинув свій номер у віконце й простяг руку. Із-за його широкої спини збентежено визирав Ілько. Серед разків жовтого намиста із засвітлених лямпочок метушилася, мов поміж гронами стиглого бурштинового винограду, Маруся. Ілько переступав з ноги на ногу й витягав довгу шию, щоб краще бачити, як блискають її великі, схожі на денця лямпочок, сірі очі, як вправно гуляють по лямпочках її оголені по лікоть круглі руки. Упевнений, що сьогодні вона заговорить з ним уже, як з кадровиком, Ілько нетерпляче чекав на свою чергу. Маруся, взявши машинально у Гордія Байди бляшку, підійшла до вішалки і заморочено зупинилась.

— Який твій номер? — Вона озирнулась і, тільки зараз побачивши, хто простяг руку за лямпочкою, збентежено посміхнулася, ніби пробачаючись за неувважність до Климового батька. Але Гордій Байда зрозумів це по-своєму. Він вирішив, що його лямпочку вже відставили на вікно і тому на Марусине запитання тільки розгублено закліпав очима. Ількові нетерпілося.

— З—84, — вигукнув він із-за широкої спини й почервонів по самі вуха. — Читати, мабуть, аритметики розучилася.

— Та вона ж ось хай їй чорт! — і Маруся брязнула номерком.

У віконце просунулася лямпочка. Гордій Байда цупкими пальцями обняв її за сіре масне денце і, мабуть, з радости, сказав ніжним голосом:

— Гарна буде з тебе невісточка.

Маруся зашарілася, потім зирнула на Ілька, він стояв червоний і теж збентежено кліпав очима. Вона чмихнула.

— Ну, чого баньки вилупив, капловухий? Держи лямпу!

— Мій номер...

— І без номера знаю!

У кімнаті весело зареготали. Голосніше за всіх гув бас Гордія Байди, але для нього за причину веселого сміху була масна лямпочка, яку він цупко тримав у руках.

— Старий шахтар, що ти хочеш! — підморгнув він до Ілька, що не знав, куди сховати свої очі.

Уже на порозі Гордій Байда зіткнувся з десятником.

— А ти вже й лампу одержав? — сказав десятник з вусами фельдфебеля й одвислим волом. — Усердний. Ти докищо здай її назад: у контору викликають.

У Гордія Байди шпакувате від погано поголеної бороди обличчя посіріло ще більше.

— Чого ж я буду здавати лампу? Чадитиме панам, чи що?

— Та й з лампою можна. Тільки краще здай. Марусю, — гукнув десятник уже у віконце. — Візьми Байдину лампу і номерок нехай у тебе побуде, а як може повернеться, знову видаси.

У Байди лампочка застрибала в руках.

— Ти що, заарештував мене чи що? Бери, бери, а то ще вкраду. Я ж літун!

Десятник нітився під його гострим докірливим поглядом.

— Моє діло — сказати.

Стурбований Ілько, як тінь посунув за батьком. Біля контори їх нагнав Семен Сухий.

— Ти, хлопче, іди в нарядницьку, скажи Убогому, що зараз прийдемо, а ми підемо побалакаємо.

Ілько повернув до надшахтної будівлі, відкіля вже чулася голосна сварка за відрядження, а Гордій Байда з Семеном Сухим переступили поріг чорної від сажі і цигаркового диму контори. В одному із віконець виглядала голова техніка по експлуатації.

— Ви кликали мене? — з нотками покори запитав Гордій Байда.

— Це ти — Байда?

— Атож! Забойщик — Гордій Байда.

— Ти що там, образив пана техніка?

— Тільки правду у вічі сказав.

— Так от за цю правду, а по-нашому це образа при службі, ти звільняєшся з роботи по третьому пункту. Іди до рахівника.

— То-їсть?

— Без всяких — „то-їсть“.

Гордій Байда розгубився. Семен Сухий обперся на кайло. поставлене сторч на ослин, і запитав:

— А ви погодили звільнення з профспілкою? У колдоговорі ясно сказано.

— Спілка нам не указ, а на колдоговір поклали ми з пробормом.

— Подивимосся. Ти почекай, Гордію, з розрахунком: я зайду зараз до спілки.

— А я не піду? Я й до головного інженера знайду дорогу. Я й до... Щоб за правду та звільняти старого шахтаря та ще по третьому пункту — з вовчим білетом, значить!

— Не вилутуй сюди, Гордію, ти правди. Є наше право

його ми мусимо боронити, а про правду ще Клим твій ка-
зав — у власника своя правда, а у нас своя.

— А ти мене, будь ласка, не агітуй, — розсердився Гордій Байда. — Сам у революціонерах числюся.

Голова спілки із конторських рахівників, що заступив по-
переднього старого робітника, завжди відчував ніяковість,
коли у шахтарів виникали суперечки з адміністрацією.

— Ну, так чого ви хочете? — запитав він, вислухавши
Гордія Байду. — Ви образили техника, так би сказати адмі-
ністрацію?

— Хіба це образа?

— Ну, припустимо. Образили? Образили.

— Так...

— Чекайте. За це слід звільняти? Ну, може й не обов'яз-
ково, але припустимо — слід? Значить, вони правильно посту-
пили? Правильно.

— Дозвольте, — вмішався вже Семен Сухий, — ви тут
більше, чим треба, наприпускали, і потім робите висновки.
Ловко. Ёй-ёй, ловко. Спілка мусить захищати інтереси своїх
членів?

Маленька мордочка рахівника зморщилася.

— Припустимо, що мусить.

— Чому ж припустимо, коли це так повинно бути.

— На вашу думку? А справді трохи інакше. Щоб захи-
щати інтереси робітників, треба сваритись із адміністрацією,
а коли ми будемо сваритися, нас розженуть, а коли нас роз-
женуть, ми не зможемо тоді захищати інтереси своїх членів.

Переконливіше бути не могло, і голова, переможно гля-
нувши на наївних прохачів, плюснув на стілець.

— Зрозуміли?

— Так вас ще ж не розігнали, ну, й захищайте. Робіт-
ника скривджено. — Семен Сухий вилаявся.

— А вам хочеться, щоб нас розігнали? Ви чули, що я вам
казав: щоб захищати, треба сваритись із адміністрацією...

— А коли ми будемо сваритися, — в тон йому пискливим
кастрованим голосом продовжив Семен Сухий: — тоді нас
розженуть. Сволочі ви! — враз вибухнув він гнівом і біляве
забруднене сажею обличчя спалахнуло. — Розміняти вас треба,
а не розігнати. Ходім, Гордію.

— Та чекай, з чоловіком треба унімательно побалакати.
Рахівник кричав:

— Яке ти маєш право! Хочеш спровокувати, щоб нас ро-
зігнали...

— Ходім Гордію. Найшли справді, з ким балакати. У нього
ж і вуха заячі, не те, що душа. Меншовицька наволоч!

Гордієві Байді не вірилося, що ґрунт так хутко утікає
з-під його ніг і він все ще намагався робити вигляд, що
справу безперечно полагодить. Проте, обурення його пере-

йшло вже в неприємний тоскний страх опинитися за ворітьми шахти, страх бути примушеним „стріляти“ роботи на інших шахтах, аби заробити на шматок хліба.

— Та я до головного піду. Старий кадровик, жартуєш, чи що?

Семен Сухий поспішав уже на роботу.

— Іди, Гордію, краще додому. Потім видніше буде.

— Як, додому? — Байда навіть зблід. Він дійсно не міг уявити себе не на роботі і знову запалився, як у ту хвилину, коли перед ним стояв технік Сивокіз. — Старого шахтаря скривдили і щоб управи на них не було. Та я їм таке скажу, я...

Семен Сухий роздратовано махнув рукою й поспішив до шахтної будівлі. Гордій Байда повернув знову до контори.

У кабінеті головного інженера крім нього самого біля столу сидів німецький лейтенант у пенсне, і покійно зігнувши спину, стояв гетьманський старшина. Войовничий настрій Гордія Байди, з яким він одчинив двері, враз зрадив його і Байда, як викинутий на берег морж, такий же усатий, чорний і масний, заляк з одкритим ротом і застиглими очима. Всі наперед підібрані слова вилетіли з голови. Він з огидою почував, як неприємно дрижать у нього коліна, а спина сама гнеться на принижений улесливий поклін,

Від столу ніхто не звернув на нього уваги. Вони, як зрозумів із окремих слів Гордій Байда, радилися про похорони забитого в шахті татарина.

— Мусить пути тихо, — ніби жартома плутаючи „б“ і „п“, — казав лейтенант.

Гетьманський старшина уклонився.

— Так і буде, пане лейтенанте.

— Ві касаф можуть скористатися. Стрілять трєпа. Проста в лоп!

Старшина знову уклонився.

— Так і буде, пане лейтенанте.

Головний інженер палив німецьку сигару і від задоволення пускав очі під ліб.

— А краще всетаки перед цим декілька чоловіка, — і він скубнув повітря, ніби кущ трави.

— Яволь, так, — погодився лейтенант, і теж скубнув повітря над столом. — Ві, гер сотнику, поміаєт?

Старшина навіть одкинувся назад і на доказ і собі вигорнув когось із повітря повну жменю.

— Будьте певні, пане лейтенанте.

Гордій Байда зрозумів, що його присутності не помічають. Тихо вийти з кабінету він не міг: під ним би зарипіли половиці, залишитись і слухати таємну нараду даліше він уже боявся, і щоб привернути до себе увагу, кашлянув.

— Тобі чого? — скинувся інженер. — Діду, кому сказано було не пускати нікого? Чорт!

— Ваше благородіє, — уклонився Гордій Байда. Як звичайно, то він називав інженера Ігорем Болеславовичем, але зараз у нього неприємно тремтіли коліна і голос із великим трудом виходив йому з горла. — Ваше благородіє.

— Забирайся до чортової мами!

— Помилюйте—п'ятнадцять років, старий шахтар, обідно. Я признаю—прижмать нашого брата може й треба, розбалувалися. Так хіба ж зразу по третьому пункту.

— Хто звільнив?

— Технік, пан Сивокіз. П'ятнадцять років на одній шахті.

— Значить, і честь пора знати. Старий уже, а нам старі калоші не потрібні.

— Оце така дяка, що я на вас усе життя працював?

Інженер, звертаючи увагу інших, кивнув у бік Байди головою.

— Чуєте, панове? Більшовицька філософія, марксистська теорія. Дурно працював, чи що?

— Чому дурно, а жити треба було на щось?

За столом весело зареготались. Старшина не зрозумів, властиво, причини раптового вибуху, і запитливо бігав по обличчях зморщених від сміху, проте сміявся і він, хоч і вимушено.

— Чудесно, значить, не дай ми тобі роботи, і ти б здох? А ти ж сам кажеш, що за роботу тобі платили, а раз платили, так ти працював не на когось, а на себе.

Інженер переможцем вставився на Байду.

— Платили, та мабуть, не все—Байда обкрутив в руках шапку, — бо з чого б ви тоді жирували?

У інженера збігла з обличчя поблажлива посмішка.

— Що таке?

— Хіба ви більше за нас працюєте?

Гордій Байда не зрозумів, з чого враз у всіх витяглися обличчя і, винувато кліпаючи очима, продовжував мняти в руках шапку.

— Подивіться, яким він плохеньким прикидається. Як твое прізвище?

— Байда, пане інженере. Старий забойщик. п'ятнадцять років.

— Байда. Клим?

— Байда Гор...

— Так це ти мені там більшовизм розводиш?

Гордій Байда відчував, як з-під його ніг уходить земля. Йому стало неприємно, що надіявся своєю покорю заслужити ласку у цих людей, і він випростав широкі плечі.

— А що йому в зуби дивитися, раз не вміє з робітником поводитися, хоч і технік? Робітник на вас же працює, берегти його треба.

Від обурення в нього заіскрилися під кошлатими бровами очі.

Інженер перекинувся з лейтенантом декількома фразами. Із сказаного Байда зрозумів тільки два слова: „Похорони“ і „татарин“. Лейтенант хитнув головою до гетьманського старшини.

— Його теш сабірати: большевік!

Гетьманський старшина дзенкнув остроги, підкинув два пальці до скроні і визвірився на Байду.

— Так і треба вчити кругом вашого брата! кругом. Працюєте тільки, доки нуждається. Руш!

Гордій Байда подивився на всіх з-під лоба. Він ще не вірив, щоб його заарештували, але зрозумів, що звільнили вже остаточно.

— Оце така ваша правда? За п'ятнадцять років..? Гаразд... Гора з горою не сходяться... Колись ще зустрінемось, — і він, як гора, вкрита чорною хмарою, посунув у двері.

Вражений лейтенант закліпав широко відкритими очима, прихованими за пенсне.

— Дас іст справді большевік!

ЧЕКАЛИ НА СИГНАЛ

Семен Сухий, Гнат Убогий і Гриць Духота, слюсар із ремонтного цеху, повернулись з-під арешту на третій день, коли вже на гробкові похованого татарина прив'яли квіти, покладені товаришами. Гордія Байду того ж дня вислали під конвоем до Катеринославу. Назад до Калинівки він повернувся, коли вже на дворі стояли холодні прозорі дні і темні осінні ночі. За цей час його дружина Харита ще більше висохла і почорніла. Вперше за останні роки тепле ніжне почуття прокинулося в його серці.

— Покріпись, старенька, чув, недовго вже їм верховодити. Погано ти, Ільку, матір годував.

— А їх скільки не годуй, однаково. Як ото кобила в нас є „Оса“, тільки овес задарма переводить.

Ілько вилюднів поширшав у плечах, ще більше став з обличчя подібний до Кліма, але від батькових очей не заховалась і різниця. Уже третій місяць він працював за коногона і тепер на кожному кроці словами і рухами, не завжди чемними намагався копіювати найбільших шибайголів із коногонів.

— А в нас пішла чутка, що вас уже коцнули.

Ілько сказав це цілком байдуже і так же байдуже чвиркнув крізь зуби, як це робив Гарасько. Вражений Гордій Байда похитав головою. Його дружина, тероризована хуліганськими вибриками сина, глибоко зідхнула.

— Як з цепу хлопець зірвався.

— Щось ти, дивлюсь я, від рук відбився, Ільку. Хто це тебе просвіщає?

Ілько пхекнув, ще призириліше чвиркнув крізь зуби і взявся за шапку.

— Став би я просвіщатися! Всякою мурою займатися! Ми їх скоро порозганяємо усіх отих партейних, що просвіщають.

— Хто це — ми?

— Анархісти.

— Он як, анархісти!

Гордій Байда за п'ять місяців сидіння у в'язниці мав час і нагоду наслухатися і про „партейних“ і про „анархістів“. Пригадуючи Климові слова і погляди на революцію, він уже соромився колишнього ставлення до нього. „Клим був справжній більшовик“. Гордій Байда тепер свідомо пишався старшим сином. „Розум який, сила. Батькова вдача“ — із погордою подумав, що й сам би тепер міг де в чім повчити Кліма з політики.

Раніше Байда не звертав жодної уваги на дітей, хіба розчулений горілкою, на пісенний лад пускав сльозу: „Сини мої, соколи“. Тверезим він міркував інакше: „Якось повиростають, адже ми виросли“. Але зараз чомусь Ількове шибайголівство вразило його неприємно. Відчуваючи свою провину перед Климом, що вийшов у люди і без його батькової допомоги, навіть більше, переборовши батькову впертість, що тепер шпичками штрикала його совість, Гордій Байда непевний, що зможе й сам прислужитися революції, не одну ніч сидючи у в'язниці, думав над тим, щоб хоч менший син — Ілько міг колись сказати, що батько напугав його на розум. Вийшла з Климом помилка, а вже Ількові шлях ясний. Подякують люди Климові, порядкують Ількові, не забудуть і батька їхнього. Розбещений за його відсутність Ілько тривогою наповнив батькове серце. В сірих очах під навислими стріхами кошлатих брів проступила тоска.

— Так, ти анархіст, значить? Багато ж вас таких анархістів?

Ілько не помічав у батьковому голосі ні тоски, ні іронії.

— Ціла партія.

— І велика партія?

— Я, Гарасько, Митько Куций... Значить, Гарасько, я, Митько Куций...

— Що, Митько Куций хіба повернувся від червоних?

— Давно. От перснів приніс, годинник і дні і місяці показує, гаманець з секретним замком.

— А варта не трогає?

— Нехай тільки поспробує зачепити, так наша партія їм покаже. У нас і шпалер є.

— Так він може і про Кліма знати?

Ілько зневажливо махнув рукою.

— Комісаром у комуністів наставляли. А якби работав на пару з Митьком, хіба б так ходив? Псих!

— Зате ти, дурню, розумний. Щоб ти мені про цих анархістів більше не згадував. А то я всю твою партію як спіймаю за вуха, так не то шпалери, а й штани погубите.

Ілько розтяг зневажливо губи, чвиркнув крізь зуби й вийшов.

— Що з цього хлопця вийде? — похитала Харита голову. — Самогон десь дістають.

— Хуліган вийде, архимник, от що!

Того ж вечора до маленької Байдиної землянки завітав Семен Сухий, Гнат Убогий і Гирич. У них був наляканий вигляд і сиділи вони, мов на жаринах.

— Шпигунство розвилось у нас. І товаришеві своєму не віриш уже. Ілька вашого нема вдома?

Байду це запитання штрикнуло, мов шилом у серце.

— Десь вештається. Та воно ще дурне.

— Через таких дурних у нас уже не мало одправили на Берестя, а то й у Шльонські рудні. Що ж там чувати?

— Скрізь те ж саме: стогнуть люди під німцем, а варта тюрми набиває.

— Ну, і в нас уже дихати нічим. Варта до того вже знущається, що й німців перевершила.

— Коли ж цьому буде кінець, не чув? — Гнат Убогий блимнув бльмом на оці і важко зідхнув. — Чого ті більшовики гаються? Чують же, що стогне тут люд робочий, ну, й кинули б яку частину з Росії, а ми б уже тут чимнебудь допомогли.

Гордій Байда посмішкою заворушив вуси.

— Ви тільки допомагати збираєтесь. Тоді, мабуть, ще не скоро прийде кінець.

— А що ж робити?

— Що робити? — Байда притишив голос. — Розумні кажуть: самим треба братися до діла. Червоній Армії і без нас вистачить фронтів. — І він дістав потертий клаптик газети „Донецкий пролетарій“ — Слухай, від кого зараз відбивається Червона Армія. На півночі, це десь там, де самі сніги, а ночі по півроку бувають, висіла англичанка, американець, француз і більгієць.

— Може там і наші хазяї?

— А в Білому морі їхні корабель на кораблі з пушками. Це тобі — раз. У Сибіру полонені чехо-словаки пристали до Колчака, японець, китаї, якісь австралійці, що до їхньої землі треба морями — океянами тільки місяць пливти, і вп'ять же американець і француз. Це тобі — два. На Кавказі — турки і англичанка хочуть нафту загробастати. Це вже тобі три. На Україну і в Білорусь прийшов по пшеничку та вугілля німець — чотири. З Чорного моря висів грек, француз та англи-

чанка — п'ять. Це ж тільки чужинці, а ще ж і своя контра голову вже піднімає. Під Царициним на донецьку армію луганського Кліма, товариша Ворошилова, хіба не насіли білі генерали?

— А ви кажете, чого більшовики гаються? Мошки, мабуть, менше на світі, ніж того війська, що посунуло на советську власть. Самим треба братися до діла!

— Та хіба ж ми сами осилимо? — Гирич зідхнув.

— Допомоги можна просити, це вже інша справа. — Попавзі він додав: — Скоро почнеться. Усі чекають тільки на сигнал.

Семен Сухий не пізнавав Гордія Байди і від задоволення і здивування з його білявого обличчя з чорними губами не сходила посмішка.

— Оце, Гордію, тобі якраз би і взятися за цю справу.

Гордій Байда ніяково знизав плечима.

— Краще б партейному.

— Будеш і ти в партії.

— Хіба і в нас є осередок комуністический?

Семен Сухий відповів ухильно.

— Може знайдеться й осередок. То б товариші допомогли.

— Я хотів би на роботу стати.

Його гості заморочено відвели вбік очі.

— Треба буде спробувати. Гриць Духота аж на восьмому номері влаштувався.

— Спробувати? — Гордій Байда пересмикнув губами. Це питання безповоротно за них вирішив уже Сивокіз. Він його ніби навмисне зустрів першим на виселку.

— З курорту? Мобуть, добре відпочив? — Сивокіз глузливо оглядав його охляду постать.

— Та ще обушок з рук не випаде. — Байда сказав це не без задньої думки. Він був певен, що Сивокіз догадається, до чого тут обушок.

Технік стяг губи набік, насупився.

— Обушком не обушком, а язиком напевно будеш працювати. Ти ще не здумай швендяти мені по шахті.

— Прокажений я чи що?

— Прокажених може тільки за місто треба вивозити, а таких, як ви, й стрілять мало. Каламутите, сволочі, Росію!

— Оце ніби ми й про роботу побалакали?

— Оце й побалакали. А хочеш роботу, можна дати. — Він прищурився і з витримкою вставився йому просто в очі. — Може ти порозумнішав за цей час? Тебе вони не будуть боятися. Робота не важка: коли-не-коли мені б не сказав, хто там базікає. Про це можеш ще подумати і тоді виходь на роботу.

— Як Юда, значить, Суса Христа?

— Більшовики ж кажуть, що не було Христа. Все це, мовляв, вигадка. А раз вигадка, значить, і гріх—вигадка. Я ж тебе

не присилюю. — Сивокіз знизив плечима. — Не ти перший. Брикались і інші, доки сиділа в голові.

Про це Байда не хотів говорити товаришам. Він ще по-пробує, як Гриць Духота, постріляти роботи на інших шахтах. Не скрізь же засіли Сивокози. Від його пропозиції у Байди неприємно шкрябало на серці, ніби він уже вчинив якунебудь гнусь над своїми товаришами.

Прощаючись, Семен Сухий пошепки сказав:

— Мостовий Максим об'явився. Треба тобі буде з ним побачитись.

— А в кого він стоїть?

— Він десь поїхав. Повернеться — скажу.

Ще не розвіявся дим від цигарок, як двері знов прочинились і в хату вскочила Маруся. Струнка й гнучка, мов линва, вона внесла з собою запах осіннього бадьорого вітру. Від нього у Марусі горіли матові щоки, на які дражливо спадали чорненькі кучерявчики, а круглі сірі очі вигравали перелисками. Побачивши Гордія Байду, вона здивовано звела тоненькі брови.

— А я й не чула, здрастуйте, дьдьку Гордію. Здрастуйте, Петрівна.

— Здоров, здоров, дочко. Чи по сусідству живеш?

Маруся зніяковіла, повела плечем і ніби вперше помітила, що на кохті є поли, а на них ріжечки.

— Нігде соли не дістану, хочби пучку.

Харита витерла пальцями кутики губ і засвітила до неї добрими очима.

— Здорова, доню. Вона, спасибі їй, частенько мене навідувала. Посидимо, посумуємо, поплачемо разом, воно й веселіше стане.

Маруся гнула — розгинала між пальцями ріжечок поли.

— Може про наших щонебудь чули?

— Про наших? — Байда кивнув знизу догори головою і посмішка спустилась по вусах. — Не там же я, дочко, був, де ти думаєш.

Вона ще більше зашарілась і вже не зводила очей, прикритих довгими віями.

— Ви знову забойщиком підете в шахту?

— Мабуть. — Байда наморщив чоло. — Мабуть!

— А ви бачили такі книжки, що комісари читають?

— Комісари? А тобі навіщо такі книжки?

Вона, мабуть, почувуючи, як спалахнули не тільки щоки, а й вуха, прудко кинулася до дверей.

— Прощавайте!

— Ти ж соли питала!

Але Маруся, затуливши долонями лице, вже вискочила на вулицю.

— Все про Клима перепитує, — хитнула їй услід Харита.

— Гарна дівчина, алюрна. Працює?

— Почула від Митька Куцого, що Клима на комісара настановлено, зажурилася. Виджу, дівчина щось носить на серці. Чи не Ілько, думаю, дражне, бачу ж, в'язне до дівчини. Пи-таю, що тобі, дочко? „Куди мені, каже, темній, думати про комісарів. А ти почитай, кажу їй, у книжку. Клим бувало і не їсть і не п'є, та все у ту книжку носом. Так то тільки й чути було на кутку Марусин голос, а зараз, як ногу вломила. Може й справді на вченіє пішла. Удень, то знаю, що на шахті працює.

Гордій Байда бачив, що його дружина, знесилена на постій-ній праці біля ночов з брудною білизною шахтарів, солодко мріє про невістку, за якою у неї може б спочили натруджені руки, але її мрії зараз не доходили до нього. Голову його сушила думка про злидні, які ще голоднішими очима світили тепер з вогких кутків землянки.

Всю ніч Гордій Байда рипів ліжком, чув, як прийшов Ілько і, не роздягаючись, упав на постіль: в хаті запахло пегорілим самогоном.

— Ілька, Ілька!

На його голос ніхто не обізвався, тільки в хатинці зарипіло ліжко під Харитою і вона зідхнула. Повз віконце хтось пройшов, обережно ступаючи, і причаївся. Байда згадав слова Се-мена Сухого: „Шпигунство розвелось у нас“. Він затаїв дух. На шахті чохкав у такт з його серцем паровик і знову нагадував йому про потребу стріляти роботи. Потім віконце від-чинилось і в нього вліз непомірно більший за віконце хитрий і улесливий Задоя. Зіскочивши зі столу на короткі ноги, він присів на ліжко до нього і, хитро підморгуючи, почав го-ворити:

— Напрасно ти, Гордію, не погодився ото на предложе-ніє Сивокоса. От я, наприклад, побалакаю з ним, хто про що думає, дивись, і упряжечка набігла. Дурень думкою багатіє, на всякі революції надіється, а мене ще батько колись учив: „Хочеш бути зверху, клади другого під спід“. Ато ще дід казав: „Покірне телятко двох маток ссе“. Старі люди мудрі були. У нас на селі урядник ручку мені подавав, а чому? Бо користь від мене мав: усіх сицилістів з ним вивели. А стукнула війна, і він мене не забув: — „Іди, каже, Задоя на шахти, там усі воєннообов'язані, а то інакше на війну забе-руть. А хочеш, до поліції поступай“. Поліція, звичайно, діло чисте, тільки у революцію легко могли й ухекати. А кому була потрібна ця революція. Мені? Я на шахту в хромових чоботях прийшов, дома без чарки за стіл не сідав. Мені цар не заважав, а до німців він був строгий, хотів, щоб війну до победного кінця. От і підкупили вони йому Леніна. З того часу і подуріли у нас люди, комунізма до них прикинулась. А до мене не прикинеться. З халерним їхав на одному возі—

не прикинулась, чума колись у селі була—не прикинулась, від віспи мати померла не прикинулась, а то щоб якась комуністська мікроба прикинулась. У кого унутренність загартована, як у мене, до того не прикинеться. Я ніби наперед знав, що без чарки за стіл не сідав. А вони, кажуть, старий режим треба змінити. Хіба нам погано жилося за старого режиму? Тобі, приміром, Гордію, хіба погано раніше жилося, що ти невдово́льствіє показуєш?

— Як мені жилося раніше, за старого режиму? Так слухай же, Задоя ти паршива.

І він почав розповідати, немов із книжки вичитуючи:

— Служив колись я на шахті Биковенка, може чув: біля Гришиного. Шахтар був усе більше безпашпортний. Звідкіля такі виходили, не знаю. Сам то я із села прийшов: продав отакому ж жмикрутові, як ти, наділ на подушне, і пішов світ за очі. На шахті Биковенка працював я у рядчика Деригуза, Оксентія Петровича. Такий же, як і ти, коротконогий, а очі ніби осокою прорізані. Хитрий був чоловік. Працював тоді шахтар по дванадцять годин, а працюючи, тільки й думав про день получки, коли зможе забути і каторжну працю, і мокрі забої, і все на світі. В день получки Деригуз надівав плисову жилетку, срібний ланцюжок через увесь живіт, мастив оливою голову, ставив на стіл журавля з горілкою, діставав рахівницю, табель і весь сяючи, як мідний п'ятак, починав викликати. Підходить моя черга.

— Найняв я тебе, каже, Гордію, більше з жалости: сила в тобі велика, а даром пропадає.—Підморгує й підносить повну шклянку горілки.—Ану, каже, хильни.—Випиваю горілку, ущипнув трохи хліба, щоб заїсти.

— Ну, а тепер, каже, давай порахуємось.—А в мене від горілки душа вже танцює.

— От, приміром, штани, питає брав, у мене?—А штани я справді брав.

— І чуні брав?—І чуні брав.

Оксентій Петрович скинув одну кісточку, скинув другу.

— А семигривеника я тобі, позичав?—Я добре пам'ятаю, що тільки гривеника.

— Здається, кажу, не семигривеника.

— То що здається, ще не факт, каже,—і кісточку на рахівниці кидь.

— А шість раз по двадцять,—і клацає під горло пальцем—Було таке?

— Може й було.

— Було, було, каже,—і ще кісточку—кидь. Бачу, і кісточок уже мало зостається.

— Ех, думаю, за віщо ж я руки ноги насаджував?—А Оксентій Петрович ще привітніше:

— Гарні ви хлопці. З такими і ще по шклянці не гріх. Ви-

п'еш, чи що? — І наливає знову повну. А в мене вже душа розходилась:

— Давай! — і одним духом до дна. І такий мені ублажливий здається Деригуз, аж поцілувати хочеться.

— От усі ви такі, каже, а на роботу завтра не виженеш. Тобі й гроші потрібні?

— Потрібні. Жінка, кажу, гола, сам голий.

— Так хіба це припустимо. Ось зосталося, каже, на кісточках твоїх півтора карбованці — бери в мене черевики, а то й шапку. Такий гарний чоловік: знаю, що відробиш.

Ублажливий здається мені Деригуз, все б життя на нього працював.

— Відроблю, кажу, Оксентію Петровичу, й тягну черевики тягну шапку і для жінки черевики беру. А душа горілки просить. Та Деригуз не дурний: він більше вже не дасть, скільки не проси. Скінчить видачу получки і останні краплі з журавля виціде.

— Що його робити? Це б тільки починати получку, а горілки вже ні краплини, значить, гайда, хлопці, на село до баби Сашихи. А Сашиха на цей день уже припасе — усі черевики і свої, і жінчини, і штани, і піджаки — усе там зостанеться.

— На другий день Деригуз ходить, як ніч: шахтарі перебравли заробіток, а на роботу йти й не думають. Просять у Деригуза похмелитися, хоч краплиночку. Та Деригуз неблаганний.

— Ні краплини!

А в шахтарів душу вивертає.

— Хіба це людина. — Був у нас непутящий один, Северином звали. — Хіба це людина, кричить, — і доки Деригуз в одному кутку торгується, він у другому наздирає з шахтарів не пропитих ще черевиків, шапок, а то й штанів просто з тіла і гайда до Сашихи. Деригуз лається, охає, а шахтарі мовчки лежать покотом на дошках і вухом не ведуть. Та горілки за останнє шмаття вистачало тільки, щоб ще більше роз'ятрити душу.

— Ну, що ж, Оксентію Петровичу, — починають знову шахтарі. — Нехочеш ублажити шахтарської душі?

— Деригуз знав, що шахтар за чарку горілки ладен на що завгодно. А оті перебори ще більше духу піддавали гайнувати на другу шахту.

Оксентій Петрович хитра був стервь; то тільки гиркав, а то враз лагідненько співає:

— Похмелиться, значить, реб'ятки, хочеться?

— Батечку, — молимося, — та ти ж знаєш, що відробимо!

— Після дощика в четвер. Чую, каже, це вже декілька років, а боржок усе росте, росте, ну, та де наше не пропадало. — І так розчулиться, так розчулиться. — Не можу, каже, я бачити як людина мучиться. Така вже в мене характерність м'яка.

— Пошукати тільки такої, — думаємо про себе.

А він:

— Підходьте по черзі.

Шахтарі гурьбою пхаються до столу. Деригуз наливає кожному по чарці й приказує:

— А за годину, ще по півстілки дам, тільки лягайте до біса спати та й на роботу. Це ж, не забудьте, по тридцять копійок.

Шахтар бувало вип'є, чвиркне крізь зуби, ото і вся закуска, лягає на піл і вслухається, як цокає велика „цибуля“ перед Деригузом на столі. Ще й черга, бувало, не скінчилась, а вже хтонебудь підводить патлату голову й гукає:

— А я вже нарахував годину.

Та Деригуза не обдуриш; він сидить, як копиця на полі, ручки на пузі зложивши, і цідить крізь зуби:

— Ти навчися попереду до десяти хоч лічити.

Капають хвилини, як коломазь із мазниці. Щоб скоротити час, починаємо співати:

„Спустілся рано утром в шахту
К своей лошадке вороной.
Сцепил я партію крючками
І мчался прямо под забой.
Вот мчїтся партія с востока
По узкой длинной коренной,
І молодому коногону
Крічіт братішка тормозной...“

Северин ніколи не давав закінчити.

— Уже, мабуть, і друга година минула.

А Деригуз, мов, не чує, сидить, ручки на пузі зложивши, та під пісню хитається. Потім одкриє одно око маленьке, ніби осокою прорізане, зирне на свою „цибулю“ і знову хитається. А ми страждаємо і знову співаємо. Деригуз підспівує тоненько, як козеня, і сльозу пускає. Плачеть стервь і нас на сльозу збиває. По вікнах дощ ляпотить, у казармі болото, а на душі ще більше. Северин нарешті не витримує:

— Доки ж ти, питає, мучитимеш православних?

І ми зводимо очі, а Деригуз уже стоїть з шклянкою в руках.

— А чого ж ви, каже, не підходите?

Шахтарі знають, що це останнє Деригузове благодійство і тепер цідять поволі, щоб довше поласувати. Вип'є й мовчки лягає на голий піл. Лежимо й видумуємо, як би ще хоч по краплині виюжити в Деригуза. Був у нас один розстрига піп, майстер на різні штуки, і тут придумав першим. — От взяти, каже, приміром, шнур, що для випалу динаміту, і ломаку, так, по-моєму, шнур дошкульніший, ніж ломака. А ми вже знаємо, до чого це говориться.

— Ломака дужче б'ється, — кричимо.

— Ні, шнур.

— Ломака!

— Шнур!

Деригуз і собі встряне:

— Ломака!

— Давайте перевіriamo.

Дурно ніхто ж не захоче підставляти боки. Деригуз розпалюється: і тому, що ломакою, і тому, що шнуром, по шклянці горілки. Потім перевіряють, аж ребра тріщать, зате ще хоч трохи ублажили душу.

Тепер уже нічого більше не зостається, як тільки спати, а потім у мокрий забой і знову мріяти про получку. А захоче шахтар перейти у іншу рудню, так йому ні в чому й за виселок вийти: голий, як бубна, бо все пропив. Ще коли влітку, то хоч допухом прикриється, а взимку в стужу, коли треба може верстов зо три пробігти, тоді такий шахтар збирає, де тільки знайде, лахміття, рогожку, бабські подрані спідниці, підперезується перевеслом із соломи і летить. А Северинові довелося летіти, так і лахміття не знайшов: одною соломою спеленав себе та так і помандрував світ за очі.

— А ти, Задоя паршива, тоді, мабуть, на пшеничних паляничках ріс, мої наділи скуповував, та пив з нас кров, як Деригуз.

Гордій Байда сердито блимнув на Задоя, але у нього в ногах сидів уже не Задоя, а Деригуз, Оксентій Петрович і хитро підморгував маленькими, ніби осокою прорізнаними, очима. Байда з такою ж огидою, як павука, скинув його з ліжка. Деригуз упав на карячки, заліз в темний куток і звідти почав скимлити, аж доки не загув на всю хату.

— Гудок?

Гордій Байда кліпнув очима. В хаті все ще душив самогон. Ілько з перекирвленими, потрісканими від жаги губами, хропів у кутку. Над ним стояла, підперши долонею щоку, Харита і скрутно хитала головою.

— І сьогодні, мабуть, не вийде на роботу. Може, хоч тебе слухатиме: мене вухом не веде.

Гордій Байда поторсав його ногою.

— Ану, вставай, анархісте.

Ілько щось буркнув і одвернувся до стіни.

— Гудок уже був, чуєш!

— Нехай собі гуде, а я не піду.

— Чуму?

— Не піду.

— Ільку!

— Одв'яжіться! Сказав не піду, й не піду!

— Може в нього голова болить,—встала Харита, готова вже захищати його від батька.—Болить голова, синку?

— Не ваше діло!

Гордій Байда засопів, як над важкою грудю вугілля. Ще б хвилина, і він розтрощив би його кулаком на порошок. Мати сполошилась.

— Це він з просоння. Ти не турбуйся — він піде.

— Щоб ти мені його вирядила на роботу. — Під давно неголеною шпакуватою бородою важко качалися сірі желважки. Насупивши брови, Гордій Байда надів шапку й, за звичкою глянувши, де висів обушок, пішов із хати.

КУПІТЬ ВУЗДЕЧКУ

Гора з глею, ховаючи в тумані голову, з зіркою на лобі пломеніла зеленкуватими і жовтими язиками і курилася димом. На капарі ворожили шпицями шкиви, а з паровичні вихоплювались білі клубки і обволікали чорні будівлі. В світлі електричних лампочок то з'являлися, то зникали похнюплечі постаті шахтарів. Гордій Байда заздро стежив, як вони заходили до лампочної, збиралися купками, ішли до кліті. Їхні лампочки в сивому тумані миготіли, мов світлячки у лісі. Звиклим вухом він ловив сигнали, лязгання залізних дверець і навіть крізь товсті стіни бачив, як вагончики, випхані в спину, вистрибували на плити й греміли по естакаді. Байда п'ятнадцять років щоденно топтав ці плити, вдихав густий цигарковий дим, штовхався поміж обдертих замурзаних, завжди готових на гостре слово своїх товаришів. Шахта забрала у нього молодість, мокрі вибої виссали з нього сили. Він не раз проклинав свою безталанну долю, але тепер, коли його, мов коня з табуна, силою вихопили з цього чорного казана, наповненого клетом його товаришів, Байді враз все тут стало рідним. Почуття обиди стискувало йому серце й він, сам того не помічаючи, весь час думав над словами Сивокоза: „...і тоді виходь на роботу“. На його волю походом пішли дрібненькі почуття: „Будеш працювати знову з своїми товаришами, тебе знають, ти їх знаєш, ато йди тепер стріляти на інші шахти, а може й туди вже передали чорні списки“.

Пересилиючи вагання, він уже декілька раз пробував пройти повз двір, але ноги ніби приростали до землі й не рухались. Від голодного сніданку в животі сердито вуркотіли порожні кишки, а в голові туманіло. Він круто вілаявся, махнув рукою і попростував у двір, не знаючи, на що зважиться за хвилину. Довкола валялись заржавілі вагончики, залізні труби, купи битої цегли, затоптані в багно шматки ливни. Раніше вони наганяли на Байду нудоту своєю одноманітністю, тепер же вбирали очі, як щось дороге і звикле, без чого його життя ставало немислиме. З трудом він почав домислюватися, що переступивши поріг, цим ніби вже давав Сивокозові згоду на його пропозицію, проте ноги сами звертали до контори. Якихось півсотні сажень були безконечно довгими й важкими. Побачивши його, шахтарі обступили колом.

— Байда! Розповідай: ти ж чув там!

— Чи скоро придуть наші?

Гордій Байда бачив, що на нього дивляться з надією десятки пар очей. Вони чекають від нього на поважне щире слово і він гордий з того, що таке слово знає, почав говорити спочатку, що чув, а далі вже й що думає сам. Коло шахтарів збільшувалося, всі, одкривши роти, аби не пропустити жодного слова, затаїли дух. Гордій Байда відчував, що скажи він зараз: „Бий варту, бий німців!“ і вони мабуть голими руками видушили б і варту і німців, і Байда каже:

— Самим треба братись до діла.

— А коли ж це буде?

— Скоро буде. Усі тільки на сигнал чекають.

Із грудей у шахтарів виривається з шумом зідхання. На нього дивляться вже вдячними очима, ніби він сам зможе їх звільнити від цієї каторги власною силою. Шахтар з плішивою борідкою, зазираючи йому просто в рот, підморгнув:

— От порода, що син, що батько!

Його перепитав другий:

— Ти про якого сина?

— Про Клима.

— А я думав, про Ілька.—І він затрусив поганеньким смішком. Але Байда не чув їх слів. Він голосно розповідав про ті тучі ворогів, що насуваються з чотирьох світів на радянську владу. В руках у нього був клапоть протертої газети „Донецкий пролетарій“.

Крізь туге коло продерся Семен Сухий і смикнув його за полу:

— А голова в тебе є на плечах?—Потім уже голосніше:— Найматися прийшов?

Гордій Байда зніяковів: він уже й сам бачив, що, захопившись, злегковажив обережністю.

Хіба його приймуть,—проказав шахтар з плішивою борідкою.—Підозрітельних не приймають, а то щоб його, Байду, прийняли.

Він говорив так, ніби перед ним стояв усім відомий завзятий, непримиренний бунтар і залізний революціонер. У Байди, мов шківи на капарі, замиготіли думки в голові. Щиро сказані слова: „А то б Байду прийняли“ кружляли довкола слів техника Сивокоза: „і тоді виходь на роботу“ Він подумав, на що мало був не наважився, і вражений своєю легкодухістю, нікчемністю, якої міг допуститися хоч на одну хвилину в думках, спалахнув по самі вуха. За якісь чверть години він ніби виріс на цілу голову. Він уже й справді відчував якусь незнану ще завзятість.

— Стану я їх буржуїв просити! Прийдуть більшовики, роботи усім тоді вистачить.

Від контори кубарем котився Задоя. Гордій Байда вийшов із кола.

— Ти ж навідуйся до нас частіше. Будемо щось думати,— проводжав його, запобігливо посміхаючись, шахтар з плішвою борідкою.

— Гаразд. Будемо!

Від двору він звернув у степ. Тепер Байда ступав уже твердо й упевнено. Він відчував, що в його житті от зараз трапилась якась зміна. До цього часу він був просто собі звичайний, хіба що з волячою силою, забойщик. Поважали його тільки п'янички, що міг випити четверть горілки і твердо триматися на ногах, а зараз він відчув, що вже на нього, на Гордія Байду, звіряються люди, дивляться вже мало не як на ватажка. І він пригадав дуба. Біля села на вигоні ріс у них дуб. Подейкували, що посадили того дуба ще колись запоріжці. Дуб з кожним роком ріс усе вгору та вгору, а під ним виростали Байдаченки. Щоб не трапилось на селі, завжди бігли до дуба. Під ним раду радили, як від татар рятуватися під нього виносили збіжжя, як горіло село. На Івана Купала, з річки повертаючи, дівчата вішали на його гілля свою надію—вінки. Завжди під ним сидів чи лірник, чи пастух, у тінь його клубком котилися вівці, а між густою листвою цвірінкали сотні пташок. Дуб стояв біля села на вигоні, Посадили того дуба ще колись запоріжці.

Гордій Байда зупинився за виселком, розправив свої могутні плечі, хруснув кістками і відчув, як по його жилах шуміла ніби ця сама дубова сила.

На скошених нивах жовтіла прошита срібним павутинням стерня і ніжно хрускала під важкими підшвами постолів. По черствих обніжках у сухому бадиллі шарудів вогкий вітер. Де-не-де розплескані дощами чорніли сиротливо покинуті копи. Господар їх, скосивши ниву, узявся, мабуть, за рушницю і може десь стоїть зараз на кордонах Радянської Росії, або пробирається в Приволзьких пісках на Царицине, а, може, і в Шльонських руднях копає для німців вугілля. Чорним мереживом проносилось над степом гайвороння, а в небі тяглися ключі журавлів у вирій.

Гордій Байда поминув збойку й попростував до шахти, що обгорілим пеньком чорніла на зеленому полі. З околиць рудень уже більша частина припинила роботу. Занедбані шахти тепер, без затрати великих коштів, економічно були не вигідні для експлуатації. Непевні свої сили і сили гетьманських багнетів, власники тільки спродували німцям великі запаси вугілля з-під естакад і припиняли роботу. Там, де робітники не втрачали надії на повернення радянської влади, ще працювали помпи, на інших же руднях шахти вже безборонно заливала вода.

Шахта № 8 була стара, маленька й занедбана, а тому ледь животіла.

— Ти найматися? — спитав його десятник.

— Найматись.

— А в Калинівці хіба надоїло?

— Багато будеш знати...

Десятник прищунив очі:

— А ти думаєш, тут ще не знають. Я тобі от що скажу, Гордій: катай в другий район, а тут і не пробуй.

Гордій Байда насупився.

— Гриць Духота у вас?

— Ще тримається. Ну, розкажи, що там — скоро наші повернуться?

Байда запитливо глянув у його прищурені очі. Десятник посміхнувся:

— Кажи, кажи, не бійся!

Як і в себе в Калинівці, так і тут Гордій Байда спочатку говорив, що чув, а далі вже, й що думає сам. Надійшов ще один шахтар і одкривши рота, мовчки прислухався до їх розмови, потім він підступив ближче. Скоро довкола них було вже чоловіка десять робітників, що працювали на поверхні. Десятник зустрічав кожного примруженими очима, ніби бажаючи просвітити його наскрізь. Коли зашкутильгав на перебитій нозі до їх гурту артільник, Гордій Байда почув, як десятник застережливо смикнув за полу. Він притишив голос, а потім ізовсім змовк. Збуджені слухачі, шукаючи причини, обернулися назад і помітили чоловіка з перебитою ногою.

— Винюхувати йде!

— Пасеться чортяка крива!

— Ану притримай його! — Кочегар схожий на брилу вугілля, почав засукувати рукава, але чоловік з перебитою ногою, боязко озираючись, уже поспішно тяг її за собою.

Гордій Байда почекав на увагу і закінчив:

— Самим треба братися до діла.

І тут він почув те ж саме запитання, що і в Калинівці:

— А коли ж це буде?

— Скоро буде. Усі тільки на сигнал чекають.

Від кого цей сигнал має бути, він не знає і вийшов з кола з ясным потом на обличчі. Хто знав його раніше, задоволено посміхався. Інші перепитували у сусідів:

— Хто це?

— Більшовик якийсь.

— О, плечі!

На нього тепер дивилися вже з особливою пошаною.

— Так ти ж до нас частіше.

— А ми завжди готові!

Десятник викликав Гриця Духоту. Дрібненький білявий слюсар після купного сидіння в комендатурі, побачив його

вперше. Вони потиснули руки, як приятелі після довгої розлуки.

— Максим Мостовий хотів тебе бачити.

— Чув. А де й коли?

Гриць Духота, мабуть, розумівся вже на конспірації й від такого запитання змішався:

— Та він може сам до тебе зайде.

Втрюх вони вийшли на дорогу, що вилискувала накоченими коліями. Німецька військова халабуда, воркочучи кованими колесами, обігнула шахту і скоро порівнялася з ними. Зустріч з німецькими ворожими й пиндючними салдатами нікому з них не могла бути приємною й вони мовчки збочили з дороги. Але машталір, схожий на глиняний кухоль, зіскочив з сидюшки й розтяг свої червоні губи в по-смішку.

— Ві хошет покупал?

В руках у нього була новенька вуздечка. Всі троє здивовано Perezирнулися. Чесність, свідомість і акуратність німецького салдата вихвалялась завжди й усіми. Кожний звичайно посилався на неї, виходячи із власних прагнень і інтересів. Дружина техника Сивокоза, Мар'я Івановна, наприклад, з захопленням розповідала, як вона звернулася до німецького лейтенанта, з проханням, щоб він дав салдатів перенести до рудоуправи й назад рояль на вечірку. Лейтенант пообіцяв перенести рояль тільки туди. „А що буде через чотири години, сказав — невідомо!“ І слова не дав. — „А наші б наобіцяли на рік уперед і ні разу б не виконали“. Дружина техника Сивокоза — Мар'я Івановна, могла б іще навести докази їхньої акуратності, хоч би й середкапралів, але від цих доказів вона червоніла раніше, ніж успівала відкрити рот перед своїми подругами. Технік Сивокіз німецького салдата ставив за приклад, як треба відноситися до державного і взагалі чужого майна. „Це не наші бузувіри, що під час революції на фронті розтринькували військово добро: за бритву, за буханку хліба віддавали кулемети, рушниці. Німецького салдата на це не спровокуеш. Він патріот своєї батьківщини, патріот своєї армії, взагалі культурний і скоріше з голоду помре, ані ж зазіхне не чуже. Коли наші недолюди після революції, на острові Езель, у сімнадцятому році, бажаючи показати, що вони не хочуть з німцями воювати, пов'язали своїх офіцерів і повтикали багнети в землю, німці не погладили їх по голові. Вони віддали пошану пов'язаним офіцерам, дали їм право повернутися назад, інша справа, що охочих на це не знайшлося, а солдатів, як худобу, що сказала, погнали до полону. От які німці. По тротуару йтиме, нікому не поступиться, нахай хоч сам головний інженер буде йти напроти. Він знає собі ціну і його слово — закон“. Селянин, у якого в перший же день випрагли на

вулиці білого коня й видали розписку, ходив до комендатури з нею й досі. Він був іншої думки.

— А ще вихваляля: німці, німці, чесні. Насеру їх мамі!

Гордій Байда потрогав пальцями вуздечку військового гатунку й посміхнувся.

— На мою голову, здається, мала, а на kota велика.

Салдат повісив вуздечку на руку й дістав з кишені французький ключ. Річ була для всіх потрібна, але не було потрібних грошей. Тоді він із-за пазухи витяг нові штани з військовим чорним штампом на підкладці.

— Чого це ти спродуєшся? Додому чи що збираєшся?

На губах у солдата заграла задоволена посмішка.

— Яволь. Збираєшся додому.

Всі троє запитливо перезирнулися. Гриць Духота й собі з посмішкою на губах запитав:

— А в тебе револьвер або рушницю можна купити?

— Рефольфер. — Солдат подумав. — Яволь, мошна. Рефольфер нейн, мошна гвер.

Домовитися помішав вершник, що скакав тюпки по дорозі. Солдат кинув, що він завтра теж буде проїздити цією дорогою і побіг до своєї халабуди.

Пригода з солдатом чомусь нагадала усім сімнадцятий рік, і вони знову без слів перезирнулись.

— А не провокація бува? Мені не подобається отой вершник.

Гриць Духота з десятником повернули назад.

— Ти знаєш збойку? — спитав, оглянувшись, Духота, — ту, що німця вкинули?

— Ну?

— Завтра надвечір заглянь туди.

Через стерню Гордій Байда попростував до другої шахти. Всю дорогу він розмірковував над тим, що сказав німецький солдат, і нарешті прийшов до висновку, що радіти ще зарано: солдат можливо збирався тільки до відпустки, а може до Німеччини повертали цілу частину. Замість неї прийде друга і нічого від цього не зміниться.

Після хвилиної радості він ще глибше відчув своє прикре становище і вже машинально простував втоптаню стежкою, що вела до шахти.

На сусідній рудні в шахтах працювали тільки помпи. Під естакадами на путях заржавілі рейки заростали бур'яном. В мертвих шківках свистів вітер, а капари в сьйві золотого павутиння стояли мов забуті на зібраних баштанах курені. По вулицях виселка проходили поодинокі постаті. Вони з жалем дивилися на сторонню людину, що даремно забилася сюди, і зникали в своїх похмурих землянках. Але Гордій Байда зустрів і тут знайомого вибійника. Він теж уже другий місяць сидів без роботи і мріяв про той щасливий день,

коли роздобуде шкапину, складе на воза своє збіжжя і помандрує, за прикладом багатьох, на село до себе в Росію.

— Щоб хоч цих пикатих не бачити.

— Ти поїдеш, я поїду, а вони нехай грабують? Не діло, Степане. Знаєш, що мій Клим казав: „Революцію хочуть задушити, тату“. Узяв рушницю й пішов обороняти. Ото правильно. І нам про це треба подумати. Він пошарив по кишенях і дістав засмальцьований клапоть газети „Донецкий Пролетарий“

— Чув, скільки їх насіло на совецьку владу?

Скоро біля них зібрався невеличкий гурт. Діти задирали на нього голову, як на териков. Жінки, склавши руки під грудьми, прислухалися здаля, на прогнилих дошках даху сидів кіт і, не спускаючи очей з заклопотаної синиці, грівся під блідим промінням осіннього сонця.

(Далі буде)